

શિક્ષણમાં
અંગ્રેજીનું સ્થાન

GJ 891.474

V 77 S

વિનોબા

***INDIAN INSTITUTE
OF
ADVANCED STUDY
LIBRARY, SHIMLA***

शिक्षणमां अंग्रेजुनुं स्थान

विनोबा

यज्ञ प्रकाशन

भूमिपुत्र छुअरातपागा वडोदरा ३९० ००१

'Shikshanman Angrejinun Sthan' in Gujarati by Vinoba Bhave

રૂપિયા દસ

Library

IAS, Shimla

GJ 891.474 V 77 S

00130257

પ્રથમ આવૃત્તિ

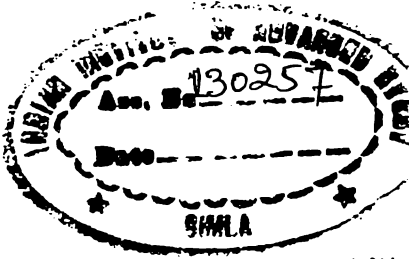
મે ૧૯૯૬ : પ્રત ૨,૦૦૦

પુન:મુદ્રણ

ઓક્ટોબર ૨૦૦૪ : પ્રત ૫૦૦

પુન:મુદ્રણ

એપ્રિલ ૨૦૦૯ : પ્રત ૧,૦૦૦

૧૩૦૨૫૭
૫૫૫૭

પ્રકાશક

પારુલ દાંડીકર

યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હિંગલાજ માતાની વાડીમાં, હુજરાતપાળા,
વડોદરા ૩૯૦૦૦૧. ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૩૭૯૫૭

મુદ્રક

મધુ પેકેજિંગ

કારેલીબાગ વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૮

પ્રકાશકીય

આજે સમાજને તોડનારાં પરિબળો જોરમાં છે. જોડનારાં પરિબળો નરમ, ઢીલાં, નિસ્તેજ, અલ્પ છે. ધર્મ, ભાષા, સંસ્કૃતિ જોડવાનુંયે કરી શકે ને તોડવાનુંયે કરી શકે. ભાષાવાર રાજ્ય રચના માટે ભારતમાં તોફાનો થયેલાં. સ્વાભાવિક છે કે બે ભાષાઓના પ્રદેશો જ્યાં ભેગા થતા હોય ત્યાં બંને ભાષા ઓછી-વત્તી વપરાતી હોય. ભારતની ખૂબી કહો તો ખૂબી ને ખરાબી કહો તો ખરાબી એ છે કે અનેક ભાષાઓ ને અનેક ધર્મો, વિવિધ પહેરવેશ, વિવિધ ખાનપાન, વિવિધ હવામાન ને વિવિધ ગમા-અણગમા વાળા લોકો એક સાથે રહે છે. આટલી વિવિધતા વિશ્વના કોઈ દેશમાં નથી. આટલી વિવિધતામાંથી દેશ વિખેરાય પણ ખરો ને દેશવાસીઓ સમજે તો વિવિધતામાંથી એકતાયે સરજાય. એકતા સરજવામાં જે સહિષ્ણુતાની તાલીમ મળે છે તે દેશને મજબૂત કરે છે.

આ પુસ્તકમાં આજના સળગતા સવાલ વિષે આધુનિક ભારતના ઋષિ વિનોબાના અત્યંત સંયમિત, સમૃદ્ધ, સન્નિષ્ઠ વિચારો સંગ્રહાયેલા છે. માતૃભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને વિશ્વભાષા વિશે તેમણે સારી છંડાવટ કરી છે.

ગુજરાતનો જ વિચાર કરીએ તો દરિયા તરફના પશ્ચિમના સપાટ પ્રદેશના શહેરી સમાજનો જ વિચાર પૂરતો નથી. વાપીથી સિદ્ધપુર સુધીના ઔદ્યોગિક રીતે વિકસતા જતા વિસ્તારનો જ વિચાર કરવો વાજબી નથી. અંબાજીથી ડાંગ-ધરમપુર સુધીના પૂર્વના પર્વતીય પ્રદેશના આદિવાસીઓ પણ ગુજરાતના જ વાસી છે. તેમને માટે તેમની બોલી પહેલી છે ને પછી ગુજરાતી ભાષા આવે છે. ભણતર ફેલાતું જાય છે તેમ તેઓ પણ ભણતા થયા છે. ગામેગામ મફત ને ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ થયું છે. આશ્રમશાળાઓમાં રહીને આદિવાસીઓ, પછાત વર્ગના, ભટકતી જાતિના ને બક્ષીપંચની ભલામણો હેઠળ આવરી લેવાયેલાઓ ભણી રહ્યા છે. કચ્છમાં કચ્છી બોલી સાર્વત્રિક છે. ત્યાં લખવામાં ગુજરાતી ભાષા છે.

આ બધી પ્રજાને શિરે ભણતરનો બોજ કેટલો વધારીશું ? ગણિત-ભૂગોળ-ઈતિહાસ-વિજ્ઞાનનું માધ્યમ ભાષા છે. ભાષા પોતે જ ભારેખમ થઈ જાય તો પેલા બીજા વિષયોનું તે માધ્યમ કયી રીતે બની શકે ? તેથી સરળ ગુજરાતી જ ગુજરાતમાં પ્રાથમિક તબક્કે સાર્વત્રિક રીતે સારી રીતે શીખવાડાય ને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી ને વિશ્વભાષા અંગ્રેજી ફરજિયાત શિક્ષણની ઉંમર પછી વિદ્યાર્થીની કક્ષા જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ માધ્યમિક, ઉચ્ચ માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સહજતાથી આવતી જાય. તેમાંયે માધ્યમ તો માતૃભાષાનું જ રહે, તે જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

રશિયા, ચીન, જાપાન, ફ્રાન્સ, જર્મનીમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો પ્રસાર આપણા કરતાં વધુ જ છે. સૌએ પોતપોતાની ભાષામાં બધું જ્ઞાન ઉતાર્યું છે. તેમના નેતા

બહાર જાય છે તો પોતાની ભાષામાં જ ભાષણ આપે છે. ગરજ હોય તે દુભાષિયો રાખીને સમજે. કેટલું ગૌરવ છે સ્વભાષાનું ! આપણે અંગ્રેજોના ગયા પછી પણ અંગ્રેજિયતના ગુલામ બની બેઠા છીએ. ભાષા, રીતભાત, પહેરવેશ, ખાણી-પીણી-બધામાં નકલચી થઈ ગયા છીએ. ભારતીયતાનું કયાંયે ગૌરવ નથી.

આપણે આપણા ગરીબ-પછાત-અભણ દેશબાંધવોની ઉન્નતિ માટે જાગ્રત નથી. તેમને ઉપર લેવા માટે ભણતરને સરળ બનાવવાને બદલે વધારે અઘરું બનાવવા તરફ આપણો સ્થાપિત હિતો ધરાવતો વર્ગ રાજ્યસત્તાને દોરી રહ્યો છે.

આ પરિસ્થિતિમાં વિનોબાજીના વિચારો નરવો અભિગમ દર્શાવે છે. આ બધી વાતો ૩૫-૪૦ કે તેથી વધુ વર્ષો પહેલાં વિનોબાએ કહેલી છે. ઋષિની દૃષ્ટિ લાંબી હોય છે ને ! આજના સંદર્ભમાં કહેવાઈ હોય તેવી આ વાતો લાગે છે.

આપણે સ્વસ્થ, સહિષ્ણુ, સમન્વયકારી બની દેશની એકતા ને અખંડિતતાનું જતન કરવા આવા વચનથી ચિત્તને ભરીએ ને સાથી મિત્રોને તે દિશામાં દોરીએ.

‘ ભૂમિપુત્ર’માં પહેલે પાને વિવિધ વિષયો ઉપર વિનોબાજીના વિચારોનું સુંદર સંકલન કાંતિભાઈ શાહ જહેમત લઈને કરે છે. તેમાંથી આ પુસ્તિકા તૈયાર થઈ છે. વિચારકોને તે ખપમાં આવશે તો તેમની મહેનત ફળશે.

વડોદરા - ૧૨ માર્ચ, '૮૬ (દાંડીકૂચ દિન)

----- x -----

અનુક્રમ

૧.	ખપે છે નરવો અભિગમ	૫
૨.	માતૃહસ્તેન ભોજનમ્ - માતૃમુખેન શિક્ષણમ્	૮
૩.	આપણી ભાષાઓ પૂરતી વિકસિત અને સમર્થ છે	૧૨
૪.	એક નહીં, પણ અનેક બારી જોઈએ	૧૬
૫.	વિવિધનામાં એકતા : ભારતનું મિશન	૨૦
૬.	સ્વસ્થતાથી વિચારી સમગ્ર આયોજન કરીએ	૨૪
૭.	સ્વતંત્ર બનાવે, તે સાચું શિક્ષણ	૨૮
	પરિશિષ્ટ : શિક્ષણનું માધ્યમ	૩૧

ખપે છે નરવો અભિગમ

મને ઘણી વાર એમ પૂછવામાં આવે છે કે તમારો નારો તો 'જય જગત્' છે, ત્યારે પછી અંગ્રેજી ભાષા કે જે આજે દુનિયા આખીમાં ચાલે છે, તેના વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

આ ઘણો સારો સવાલ છે. શિક્ષણમાં અંગ્રેજીના સ્થાન વિશે આપણે ત્યાં અવારનવાર ચર્ચા ઊઠ્યા કરે છે. જુદા જુદા અભિપ્રાયો બહુ જ આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આવી બાબતમાં આગ્રહ, ઉગ્રતા વગેરે કામનાં નથી. તેને બદલે સ્વસ્થતાથી બધી બાજુનો વિચાર થવો જોઈએ.

મેં આ અંગે ઘણું ચિંતન કર્યું છે. મારો નારો 'જય જગત્' છે એટલું જ નહીં, મેં પોતે જુદી જુદી ભાષાઓ શીખવા ઘણી મહેનત કરી છે, અને ભાષાઓ માટે મને બહુ આદર છે. ભારતની જે ૧૪ મુખ્ય ભાષા છે, તે બધી જ ભાષાઓ હું શીખ્યો છું. ભાષાઓ શીખ્યો છું એટલું જ નહીં, આખા દેશમાં હું પગપાળો ફર્યો છું. એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું મેં અધ્યયન કર્યું છે, અને તે બધી ભાષાવાળાઓનો પ્રેમ મને મળ્યો છે. વિદ્યાર્થીકાળમાં અંગ્રેજી મેં શીખી હતી, ફ્રેન્ચ પણ શીખી હતી. આ પછી મારી પદયાત્રામાં એક જર્મન છોકરી આવી, તો એની પાસેથી મેં જર્મન ભાષા શીખી લીધી. અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ આવડતી હોવાને કારણે જર્મન શીખવામાં વધારે મહેનત ન પડી. મહિના એકમાં જર્મન આવડી ગઈ. ત્યાર બાદ લેટિનનો પણ થોડો અભ્યાસ કર્યો. જૂનું સંસ્કૃત લેટિનને મળતું આવે છે. પછી એક ભાઈ આવ્યા અને કહે, તમારે એસ્પેરેન્ટો શીખવી જોઈએ. મેં કહ્યું કે જો શિક્ષક મળી જાય તો શીખી શકું. યુગોસ્લાવિયાથી એક શિક્ષક આવ્યા, અને મેં ૨૦ દિવસમાં એસ્પેરેન્ટો ભાષા શીખી લીધી. ત્યારે પંજાબમાં મારી યાત્રા ચાલતી હતી.

ટૂંકમાં, કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે મને બધી ભાષાઓ માટે અત્યંત આદર છે, પ્રેમ છે. કોઈ ભાષા માટે કશો વિશેષ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ભાવ મારા મનમાં નથી. મારું કહેવું એટલું જ છે કે શિક્ષણમાં અમુક ભાષાના સ્થાન વિશે જ્યારે વિચાર કરતા હોઈએ, ત્યારે સમત્વ બુદ્ધિથી વિચાર કરવો જોઈએ. તેમાં આગ્રહ, ઉગ્રતા વગેરે કામનાં નથી. એટલે મેં આ અંગે ઘણું ચિંતન કર્યું છે તેના આધારે તથા ઘણી બધી ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે તેના આધારે તેમ જ દેશમાં ફરીને પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ મેં જાતે જોઈ છે તેના આધારે હું મંતવ્ય રજૂ કરું છું.

પહેલી વાત તો એ કે અંગ્રેજો અહીં આવ્યા, ત્યારે આપણા દેશમાં શિક્ષણ અંગે શી સ્થિતિ હતી, તેનો ખ્યાલ આપણા મનમાં રહેવો જોઈએ. આ સ્થિતિ વિશે કોઈ કલ્પનાથી નહીં પણ દસ્તાવેજી આધારભૂત માહિતી આપણને મળી શકે છે. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના લોકો બંગાળમાં આવ્યા અને ત્યાં એમણે દરેક ગામનો સરવે કર્યો. તે સરવે બધો વિગતે લખી રાખ્યો છે અને તેનાં પુસ્તકો છપાયાં છે. તેમાંથી કેટલાંક મને જોવા મળ્યાં હતાં. સાવ નાનાં નાનાં ગામડાં સુધી પણ તેઓ પહોંચ્યા હતા.

એમના રેકોર્ડમાં લખ્યું છે કે બંગાળમાં દર ૪૦૦ માણસ પાછળ એક નિશાળ છે. એટલે કે લગભગ દરેક ગામમાં નિશાળ હતી. ઠીક છે કે શિક્ષણની પદ્ધતિ જૂની હશે. તે જમાનામાં જે પદ્ધતિ હતી, તેમાં તે શિક્ષણ અપાતું, પરંતુ અંગ્રેજો અહીં આવ્યા તે વખતે ભારત નિરક્ષર હતું, એમ માનવું તદ્દન ભૂલભરેલું છે. ત્યારની આપણી ગ્રામ વ્યવસ્થાનું થોડું વર્ણન એની બેસન્ટની ચોપડીમાંયે વાંચવા મળે છે. આ ગ્રામ વ્યવસ્થાને અંગ્રેજોએ ઈરાદાપૂર્વક તોડી અને તેને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખી.

અંગ્રેજોને તો અહીં વેપાર કરવો હતો. પણ જ્યારે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનું રાજ્ય આવ્યું, ત્યારે શિક્ષણનો સવાલ ઊઠ્યો. એક વિચાર એ હતો કે જૂની ઢબે શિક્ષણ અપાય. પરંતુ મેકોલેએ કહ્યું કે અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવામાં આવે. આખરે મેકોલેની વાત માન્ય થઈ અને અંગ્રેજ સરકારે અહીં અંગ્રેજીનું ચલણ શરૂ કર્યું. તેણે માત્ર અંગ્રેજી ભાષા શીખવી એટલું જ નહીં, બલ્કે અંગ્રેજી દ્વારા બધું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. જે કાંઈ વિષયો શીખવ્યા, તે બધા અંગ્રેજી ભાષામાં શીખવ્યા. ત્યાં સુધી કે મરાઠી છોકરાને મરાઠી ભાષા શીખવી હોય તોયે તે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા જ શીખવી પડતી ! સંસ્કૃત તો અંગ્રેજી દ્વારા શીખવતા જ હતા.

આ રીતે અત્યંત અસ્વાભાવિક રીતે અંગ્રેજી અહીં લાદવામાં આવી. પણ અંગ્રેજીનું તે શિક્ષણ બહુ ઓછા લોકો સુધી પહોંચી શક્યું. લગભગ દોઢસો વરસના અંગ્રેજોના રાજમાં માત્ર ૧૦ ટકા લોકો આ શિક્ષણ પામ્યા અને ૯૦ ટકા તેનાથી વંચિત રહી ગયા. આમ, સામાન્ય જનતાના બે વિભાગ થઈ ગયા. કેટલાક શિક્ષિત થયા અને બાકીના અશિક્ષિત રહી ગયા. ૯૦ ટકાથીયે વધારે લોકો શિક્ષણ વિનાના જ રહી ગયા અને મુઠ્ઠીભર લોકો ઊંચા અંગ્રેજી શિક્ષણવાળા બની ગયા. એક બાજુ શિક્ષણનો અભાવ અને બીજી બાજુ અંગ્રેજી શિક્ષણ – એવા બે ટુકડા હિંદુસ્તાનની જનતાના થઈ ગયા. પરિણામે ધીરે ધીરે શિક્ષિત અને અશિક્ષિતો વચ્ચે એક દીવાલ ઊભી થતી ગઈ.

આનાથી હિંદુસ્તાનનું બહુ જ નુકસાન થયું. કોઈ પણ જ્ઞાન ગામડાં સુધી પહોંચી જ ન શક્યું. શિક્ષિત લોકોના મનમાં એમ થઈ ગયું કે જે વિદ્યા તેઓ શીખ્યા છે. તે અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષામાં બોલી જ શકાય. તેમ નથી. આને કારણે

હિંદુસ્તાનમાં વિજ્ઞાન બહુ ઓછું ફેલાયું. કેમ કે વિજ્ઞાન બધું અંગ્રેજી ચોપડીઓમાં બંધ રહ્યું. વિજ્ઞાનનો તો સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ છે. ખેતીમાં વિજ્ઞાન હોઈ શકે છે. રસોઈમાં વિજ્ઞાન હોઈ શકે છે. સફાઈમાં વિજ્ઞાન હોઈ શકે છે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનની જરૂર છે. પરંતુ અંગ્રેજોના રાજમાં પરિસ્થિતિ એવી ઊભી થઈ ગઈ કે વિજ્ઞાનના પરિચય માટે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક હતું. અને સામાન્ય લોકોને, અહીંના બહુજન સમાજને અંગ્રેજીનું જ્ઞાન હતું નહીં, એટલા વાસ્તે કરોડો લોકોને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન થઈ શક્યું નહીં. હવે સો વરસ પછી આપણે ભૂમો પાડી રહ્યા છીએ કે વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો માતૃભાષામાં નથી, તો તેમાં માતૃભાષાઓનો અપરાધ છે કે આયોજન કરનારાઓનો ?

પરંતુ આજે પણ વારંવાર કહેવાય છે કે અંગ્રેજી વિના વિજ્ઞાન શી રીતે શીખી શકાય ? વાત સાચી છે. ઉચ્ચ વિજ્ઞાન શીખવું હોય, તો આજની હાલતમાં અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશીયન કે જાપાની ભાષા મારફત જ શીખી શકાય. પરંતુ વિચારવાની વાત એ છે કે એ બધી ભાષાઓ મારફત વિજ્ઞાન હિંદુસ્તાનમાં ફેલાશે ખરું ? એટલું દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે હજીયે વિજ્ઞાનનો સંબંધ જો માતૃભાષા સાથે નહીં થાય, તો આ વિજ્ઞાન શીખનારાના પોતાના દિમાગમાં જ પડ્યું રહેશે અને ત્યાં જ તેની ઈતિશ્રી થઈ જશે. એ બહુજન સમાજમાં કદીયે ફેલાશે નહીં. આ ભારે મોટી ભૂલ થઈ રહી છે. આપણે ભીંત ભૂલી રહ્યા છીએ. વિજ્ઞાનની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે એ પાયાની વાત લગીરે વિચારતા નથી કે વિજ્ઞાન જેવી મહત્ત્વની ચીજ જ્યાં સુધી માતૃભાષામાં નહીં હોય, ત્યાં સુધી તે સામાન્ય લોકો સુધી કેવી રીતે પહોંચી શકશે ?

આ વસ્તુ માત્ર વિજ્ઞાનને જ લાગુ પડે છે એમ નથી, દરેત બાબતને લાગુ પડે છે. વિજ્ઞાન જાણે પશ્ચિમથી આવ્યું છે, પણ આત્મજ્ઞાન તો આપણા જ દેશની ચીજ છે ને ! એ તો પુરાતન કાળની, પ્રાચીન જમાનાની ચીજ છે. અને સંસ્કૃત પણ અંગ્રેજી જેવી કોઈ દૂરની ભાષા છે નહીં. તેમ છતાં આપણું બધું આત્મજ્ઞાનનું સાહિત્ય જો સંસ્કૃતમાં જ પડ્યું રહેત અને માતૃભાષામાં ન આવત, તો આજે તેનો જેટલો પ્રચાર થયો છે, એટલો થાત ખરો ? ઉપનિષદમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું આત્મજ્ઞાન છે. ષડ્દર્શનમાં ઊંચું દર્શન છે. જેઓ ઉચ્ચ જ્ઞાનનું ચિંતન કરવા માગતા હોય, તેઓ સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરી શકે છે. ઉચ્ચ જ્ઞાનની ખોજ કરવી હોય, તો સંસ્કૃત જરૂર શીખે. પરંતુ આત્મજ્ઞાનનો જીવનમાં ઉપયોગ કરવો હોય, તેને સર્વત્ર ફેલાવવું હોય, અને તેને માટે તમારે જો સંસ્કૃતનો જ આશરો લેવો પડતો હોય, તો એવો ઉપયોગ અને ફેલાવો શી રીતે થઈ શકશે ? એક વસ્તુની શોધ કરવી એક વાત છે, તેનો ઉપયોગ કરવો બીજી વાત છે, અને તેનો પ્રચાર કરવો કે ફેલાવો કરવો ત્રીજી વાત છે. આત્મજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા માટે અને પ્રચાર કરવા માટે આપણે ત્યાં સંતો આ

બધું માતૃભાષામાં લાવ્યા. આવું જ કરવું પડે. આત્મજ્ઞાન જો સંસ્કૃતમાં જ પડ્યું રહેત, તો ફેલાત નહીં.

આત્મજ્ઞાનનો પ્રચાર હિંદુસ્તાનમાં માતૃભાષામાં જ થયો. મૂળમાં આત્મવિદ્યા સંસ્કૃતમાં જ હતી. શંકર, રામાનુજ, માધ્વાચાર્ય વગેરે બધાએ સંસ્કૃતનું અધ્યયન કર્યું. પરંતુ ગામડે ગામડે આત્મવિદ્યા પહોંચાડવાનું કામ માતૃભાષાઓએ જ કર્યું. તેનું દર્શન મને દરેક પ્રાંતમાં થયું છે. દક્ષિણમાં આત્મવિદ્યા ઘરે-ઘરે પહોંચાડવાનું કામ પુરન્દરદાસ અને બસવેશ્વર વગેરેએ કર્યું. એમણે સરળ માતૃભાષામાં લખ્યું, એટલે જ એમનાં ગીતો ત્યાં નાની-નાની છોકરીઓનાં પણ મોઢે છે. એમણે આત્મજ્ઞાનને ઝૂંપડીએ-ઝૂંપડીએ અને જંગલમાં સુઢાં પહોંચાડ્યું.

આ જ વાત વિજ્ઞાનને પણ લાગુ પડે છે. ઉચ્ચ વિજ્ઞાનની શોધ કરવી હોય, તો અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષાઓ શીખવી પડશે. પરંતુ વિજ્ઞાનના ઉપયોગ તેમજ ફેલાવા માટે માતૃભાષા સિવાય બીજો કોઈ આરો નથી. શોધ અને ઉપયોગનો આ ફરક સમજી શકાય એવો છે. જેમને શોધ કરવી છે, તેમણે માતૃભાષા ઉપરાંત બીજી ભાષાઓ પણ શીખવી પડશે, અને પછી એ ભાષાઓની કૃતિઓને માતૃભાષામાં લાવીને આપણે ત્યાંનું જ્ઞાન વધારવું પડશે. પરંતુ દેશભરમાં તેના ઉપયોગ, પ્રચાર તેમજ ફેલાવા માટે તો માતૃભાષા જ જોઈએ.

તેથી આ વાત બરાબર સમજી લેવી પડશે. તે ન સમજવાને લીધે આજ સુધી દેશને ભારે નુકસાન થયું છે. અને હજીયે આપણે જો નહીં સમજીએ તો આ નુકસાન થવાનું ચાલુ રહેશે. અંગ્રેજોએ પોતાનું રાજ મજબૂત કરવા ખાતર અહીં અંગ્રેજી ભાષા આપણા ઉપર લાદી, તેને લીધે દેશને બેસુમાર નુકસાન થયું છે, દેશની જનતાના ટુકડા થયા છે. અને જીવનનાયે ટુકડા થઈ ગયા છે. આજનું શિક્ષણ દેશને કમજોર બનાવી રહ્યું છે, દેશનું હીર ઓછું કરી રહ્યું છે.

આજના શિક્ષણનું કેટલું બધું ઘાતક પરિણામ આવ્યું છે ! જુઓ, દુનિયામાં જે કાંઈ જીવનનો આધાર છે, તે બધો પરિશ્રમથી જ તો ઊભો થાય છે. ખાવા-પીવાની બધી જ ઉપયોગી ચીજવસ્તુ પરિશ્રમથી બને છે. તેને માટે લાખો, કરોડો લોકોને શરીર-શ્રમ કરવો પડે છે. પરંતુ એ બધા જ શ્રમજીવીઓને આપણે બુદ્ધિહીન દરઝને આપી દીધો છે.

આજે આપણા દેશમાં શિક્ષણનો શો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે ? શરીર-શ્રમમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું એક મુખ્ય સાધન છે, શિક્ષણ. શિક્ષણ મેળવીશું તો, અમે શરીરશ્રમ કરવામાંથી બચી જઈશું, એટલું જ નહીં, અત્ર પેદા કરનારાઓને જે ચીજ વસ્તુ મળે છે તેના કરતાં વધુ સારી ચીજ વસ્તુ અમે આ શિક્ષણને કારણે મેળવતા થઈ જઈશું – આવા ઉદેશથી આજે બધા શિક્ષણ પાછળ દોડી રહ્યા છે. આમ, આજના શિક્ષણના બે લાભ આજે દેખાય છે : (૧) પોતાને શરીરશ્રમ ન કરવો પડે. (૨) શરીરશ્રમ કરનારા કરતાં પોતાનું જીવનધોરણ ઊંચું રહે.

શિક્ષિત અને અશિક્ષિત એ બંનેમાં જે ભેદ છે, તે આજે સાફ ટેપાઈ રહ્યો છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનારનો પોશાક અલગ, એમનું ઊઠવા - બેસવાનું અલગ, એમની ભાષા અલગ, એમનું કામ અલગ, એમની રહેણી કરણી અલગ. એટલે કે બીજા લોકોનો જેટલો ખર્ચ કપડાં પાછળ નહીં થતો હોય, તેટલો ખર્ચ આ લોકોનો સાબુ પાછળ થશે ! જેટલું તેલ બીજા લોકોના પેટમાં નહીં જતું હોય, તેટલું આ લોકોના વાળમાં જતું હશે ! બીજા લોકોના ભોજન પાછળ જેટલો ખર્ચ નહીં થતો હોય, તેટલો આ લોકોના પીવામાં થતો હશે. બીજા લોકોનાં બાળકોને જેટલું નહીં મળતું હોય, તેટલું આમનાં કૂતરાંને મળતું હશે. સાવ ઊલટું જ જીવન સાફ-સાફ જોવા મળી રહ્યું છે.

આ ભેદને માટે આમ તો અનેક કારણો છે, પણ તેમાં એક સૌથી મોટું કારણ આજનું શિક્ષણ પણ છે. અને તે શિક્ષણમાં અંગ્રેજીના શિક્ષણ પરનો ભાર જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ આ ભેદ વધુ ને વધુ પહોળો ને વિકરાળ બનતો જાય છે. મૂળમાં અંગ્રેજોએ દાખલ કરેલી ખોટી શિક્ષણ પ્રણાલીને કારણે આ ભેદ ઊભો થયો છે તથા હજી આજે પણ એ જ શિક્ષણ પ્રણાલીને વળગી રહેવાથી અને તેને જ મજબૂત કર્યા કરવાથી આ ભેદ કદાપિ નાબૂદ થઈ શકશે નહીં. અંગ્રેજીનો વિચાર કરીએ, ત્યારે આ પાસું હંમેશાં ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ.

૨

માતૃહસ્તેન ભોજનમ્ — માતૃમુખેન શિક્ષણમ્

ચર્ચા ચાલે છે કે શિક્ષણનું માધ્યમ શું હોય ? શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા અપાય કે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા ?

પરંતુ મને તો આ સવાલ જ વિચિત્ર લાગે છે ! આમાં વળી પૂછવાનું શું છે ? આમાં બે મત હોય જ કેવી રીતે, તે મારી સમજમાં નથી આવતું. ગદેડાના બચ્ચાને પૂછવામાં આવે કે તને ગદેડાની ભાષામાં જ્ઞાન આપવું જોઈએ કે સિંહની ભાષામાં, તો એ શું કહેશે ? એ કહેશે કે સિંહની ભાષા ગમે તેટલી સારી હોય, મને તો ગદેડાની ભાષા જ સમજાશે, સિંહની નહીં. એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્યનું હૃદય ગ્રહણ કરી શકે એવી ભાષા માતૃભાષા જ છે, અને તેના દ્વારા જ શિક્ષણ અપાય. આમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

હું તો ત્યાં સુધી કહીશ કે નાનાં બાળકોને શિક્ષણ એમની પોતાની માતૃભાષામાં આપવાને બદલે પારકી ભાષામાં આપશો, તો એ બાળકો નિર્વીંય બનશે,

નિર્બોધ બનશે, એમની ગ્રહણશક્તિ બુકી બનતી જશે. તમારે પ્રયોગ કરી જોવો હોય, તો ઈંગ્લેન્ડમાં કરી જુઓ ! ત્યાંનાં બાળકોને બધું શિક્ષણ હિન્દીમાં કે કન્નડમાં કે મરાઠીમાં આપીને જુઓ ! એમનું શરીર, પ્રાણ જીર્ણ-શીર્ણ થઈ જશે.

કૃષ્ણે સાંદિપનિના આશ્રમમાં રહીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. પછી ઘરે પાછા ફરવા લાગ્યા, ત્યારે ગુરુએ કહ્યું, વર માંગો ! કૃષ્ણે કહ્યું, 'માતૃહસ્તેન ભોજનમ્' એટલે કે મરતાં સુધી મને માતાના હાથનું ભોજન મળે.

હું વિચાર કરું છું કે તે બાળકોની શી વલે થતી હશે, જેમને ક્યારેય માના હાથનું ભોજન ખાવાનું ભાગ્ય સાંપડતું નથી ! ક્યાંક હોટલમાં ખાય છે કે ક્યાંક ભોજનાલયમાં. માના ભોજનમાં કેવળ રોટલી જ નથી હોતી, પ્રેમ પણ હોય છે. એટલા વાસ્તે જ કૃષ્ણે 'માતૃહસ્તેન ભોજનમ્' એવો વર માંગ્યો. એવી જ રીતે હું એવું માંગું કે, 'માતૃમુખેન શિક્ષણમ્' એટલે કે માતાને મુખેથી શિક્ષણ મળે. અને એ જ વાત માતૃભાષાને લાગુ પડે છે. બાળકને માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ મળવું જોઈએ. શિક્ષણનું માધ્યમ તો માતૃભાષા જ હોય. માતૃભાષા દ્વારા જ પહેલેથી છેવટ સુધી બધું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી માધ્યમની વાત કરવી, એ સો ટકા મૂર્ખામી છે.

બીજી ચર્ચા ચાલે છે, અંગ્રેજી ક્યારથી શીખવવું તે વિશે. મારું માનવું એ છે કે પહેલાં સાત વરસનો જે અનિવાર્ય શિક્ષણનો ગાળો સમસ્ત પ્રજા માટે માનવામાં આવ્યો છે, તેમાં અંગ્રેજીને સ્થાન આપવું એ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તથા લોકમાનસના વિકાસની દૃષ્ટિએ મોટી ભૂલ થશે. તેનાથી અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાનને વિશેષ લાભ નહીં થાય. ઊલટાની માતૃભાષા તથા બીજા વિષયોના અધ્યયનને હાનિ પહોંચશે. જેને એક વાર માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે પાછળથી અન્ય ભાષા થોડા વખતમાં સારી રીતે શીખી શકે છે. અનેક પ્રયોગો કરીને મેં આ જોઈ લીધું છે.

નાની ઉંમરથી અંગ્રેજી શીખવીશું, તો બાળક અંગ્રેજી સારું શીખશે, એ તદ્દન ખોટો ખ્યાલ છે. જ્યાં સમાજમાં આબોહવા અંગ્રેજીની હોય, ત્યાં નાનપણથી અંગ્રેજી શીખવી શકાય. પરંતુ જ્યાં સુધી વ્યાકરણ મારફત ભાષા શીખવવાની પ્રણાલી છે, ત્યાં સુધી માતૃભાષાના વ્યાકરણ અને સાહિત્યની સારી જાણકારી થયા વિના બીજી ભાષાઓ સરળતાથી પકડી શકાતી નથી. માતૃભાષાનું વ્યાકરણ ને સાહિત્ય ન જાણનારો બીજી ભાષાઓનું વ્યાકરણ ને સાહિત્ય કઈ રીતે શીખશે ? માટે શિક્ષણનાં પહેલાં સાત વરસ અંગ્રેજી ન જોઈએ. આ દરમ્યાન તો માતૃભાષાનું જ શિક્ષણ પાયામાંથી પાકું થવું જોઈએ.

વળી, આમાં સમસ્ત સમાજની દૃષ્ટિએ પણ વિચાર થવો જોઈએ. આપણે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે મોટા ભાગનાં બાળકો તો સાત વરસનું જ શિક્ષણ લેતાં હોય છે. તેઓ સાત વરસથી આગળ વધતાં જ નથી. આટલું શિક્ષણ લઈને તેઓ ખેતીમાં જશે કે બીજા - ત્રીજા નોકરી - ધંધામાં જશે. એમને અંગ્રેજીનો શો ઉપયોગ ? તો એમના ઉપર નિશાળમાં અંગ્રેજી શું કામ લાદવું ? થોડાંક વરસમાં એમને અંગ્રેજી તો

આવડવાનું છે નહીં, પણ એમના બીજા વિષયોના અધ્યયનમાં આનાથી ધક્કો પહોંચશે. એટલે એમને આ નાહકના બોજમાંથી મુક્ત રાખવાં જોઈએ. આમ, પહેલાં સાત વરસના શિક્ષણમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન ન હોવું ઘટે.

આ ઉપરાંત, ઘણી વાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે અંગ્રેજી વિના દેશનો વહીવટ શી રીતે ચાલશે ? અથવા તો અંગ્રેજી નહીં જાણતા હોઈએ, તો વહીવટમાં આપણે પાછા પડી જઈશું. આ વાત પણ એકદમ નવાઈ પમાડે તેવી છે. અને આવી માન્યતા કાયમ રહે, તો તેમાં ભારે મોટો ખતરો છે.

કેટલાકને એમ જ છે કે રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે આપણી ભાષાઓ સમર્થ નથી. આ એક ભ્રમ છે. હા, કોઈ એમ કહે કે આધુનિક વિજ્ઞાનને પ્રગટ કરવા માટે પશ્ચિમની ભાષાના શબ્દો લેવા પડશે, તો તે સમજાય, કેમ કે એ વિષય આપણા માટે નવો છે. પરંતુ તમારો પોતાનો રાજ્ય-કારભાર ચલાવવા માટે તમારી ભાષા જો સમર્થ નથી તો અંગ્રેજોને 'ભારત છોડો' શું કામ કહ્યું ? શું કારભાર ચલાવવા માટે આપણી ભાષામાં શબ્દો નથી ? લોકોને સારી રીતે અન્ન-વસ્ત્ર મળે, ઉત્પાદન વધે, લોકોના ઝઘડા ઓછા થાય, સફાઈ-સ્વચ્છતા રહે, ખેતીની ઉત્પત્તિ થાય - શું આ બધી વાત માત્ર અંગ્રેજીમાં જ લખી શકાય તેવી છે ? શું આ બધું આપણી ભાષામાં ન લખાય અને ન સમજાય ? આ જાતની દલીલ કરવી એ તો પરતંત્ર બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. વહીવટમાં અંગ્રેજીને અગાઉ જે સ્થાન હતું, તે આજે હરગિજ ન હોઈ શકે.

વળી, એક બીજી વાત તરફ પણ આપણું ધ્યાન જવું જોઈએ. આપણો કારભાર આપણી ભાષામાં ચલાવવાને બદલે અંગ્રેજીમાં ચલાવવાથી આપણે ભારે અનર્થ કરી રહ્યા છીએ અને જોખમ પણ વહોરી રહ્યા છીએ. તે કેવી રીતે, એ સમજીએ.

જુઓ, આપણો કારભાર અંગ્રેજીમાં ચાલવાથી પરિણામ શું આવે છે ? આપણો કારભાર કઈ રીતે ચાલે છે, તે અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડ ઘેર બેઠાં જાણી શકે છે, પણ આપણા જ દેશનો ખેડૂત તે જાણી શકતો નથી. આનાથી મોટો અનર્થ બીજો કયો હોઈ શકે ? આનાથી બે વાત થાય છે. આપણા દેશનો કારભાર બીજાઓ સામે ખુલ્લો પાડી દેવો, એ એક મોટી ભૂલ તથા પોતાના જ ખેડૂતથી તે છુપાવવો, એ બીજી મોટી ભૂલ. આપણા દેશનો કારભાર બીજાઓ સામે ખુલ્લો કરી દેવામાં નરી મૂર્ખતા છે, એ વાત રાજકારણમાં પડેલ તો કબૂલ કરશે જ. રાજનીતિમાં રાજ્યનાં રહસ્યો ગુપ્ત રાખવાની કોશિશ હોય છે, એવી પ્રતિજ્ઞા પણ લેવાય છે. રાજકારણીઓને ગોપનીયતાની જરૂર જણાય છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં અંગ્રેજીમાં બધો કારભાર ચલાવવો એટલે ગોપનીયતા ઢીલી કરવા બરાબર છે. અને પોતાની જ પ્રજાને તેનાથી અજાણ રાખવી તેમાં તો મોટી ભૂલ છે જ. એટલે વહીવટમાં અંગ્રેજી ન રહે અને વહીવટ બધો લોકો જાણતા હોય એ ભાષામાં જ ચાલે, એવો આપણો પ્રયત્ન રહેવો જોઈએ. તો આજે અંગ્રેજીને જે અનુચિત સ્થાન મળી ગયું છે, તે દૂર થશે.

આપણી ભાષાઓ પૂરતી વિકસિત ને સમર્થ છે

કેટલાક લોકોના મનમાં જે એવો ભ્રમ છે કે આપણી ભાષાઓ પૂરી સમર્થ નથી, અને આજના જમાનાનો બધો વહેવાર આપણી ભાષાઓમાં ચાલી શકે તેમ નથી, તે ભ્રમ સદંતર કાઢી નાખવા જેવો છે. આ હું આપણી ભાષાઓના અભિમાનને કારણે નથી કહી રહ્યો, પણ વાસ્તવમાં આ જ ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ છે.

ખરું જોતાં તો હકીકત એ છે કે આપણી ભાષાઓ બહુ જ વિકસિત ભાષાઓ છે. સૈંકડો વરસથી આપણી બધી ભાષાઓનો વિકાસ થતો આવ્યો છે. આજ સુધી તે ઘણી વિકાસ પામી છે અને હજીયે વિકાસ પામતી રહેશે. જુઓ, કન્નડમાં એક હજાર વરસથી ઉત્તમ સાહિત્ય લખાઈ રહ્યું છે. તેમાં જ્ઞાનની કોઈ કમી નથી. ત્યારે ખરું જોવા જશો તો એક હજાર વરસ પહેલાં અંગ્રેજી ભાષા નહોતી. મેં જોયું કે તમિલમાં કેટલું બધું પ્રાચીન સાહિત્ય છે ! કદાચ સંસ્કૃતિને બાદ કરતાં આટલું વિશાળ સાહિત્ય હિંદુસ્તાનની બીજી કોઈ પ્રચલિત ભાષામાં નથી. અને છતાં આપણે એમ માનીએ કે આપણી ભાષાઓ પૂરતી વિકસિત નથી, પૂરતી સમર્થ નથી ?!

બીજો એક દાખલો આપું 'કેન્ટરબરી ટેઈલ્સ' અંગ્રેજીમાં બારમી સદીનો ગ્રંથ છે. એ જ સમયનો લખેલો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો 'જ્ઞાનેશ્વરી' ગ્રંથ મરાઠીમાં છે. બંને પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે, બંનેનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે. 'જ્ઞાનેશ્વરી' પાસે જેટલા શબ્દો છે, તેના ચોથા ભાગના પણ શબ્દો 'કેન્ટરબરી ટેઈલ્સ' માં નથી. અને 'જ્ઞાનેશ્વરી' કંઈ મરાઠીનો પહેલો ગ્રંથ નથી. તેની પહેલાં પણ પુસ્તકો લખાયાં છે. માટે મારું કહેવાનું એટલું જ છે કે આપણી બધી ભાષાઓ ઘણી વિકસિત ભાષાઓ છે. તેમાંયે સંસ્કૃત તો ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે.

હા, એ વાત ખરી કે આપણી ભાષાઓમાં જોઈએ તેટલી વિજ્ઞાનની વાતો નથી. પરંતુ આ આધુનિક વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેટલાં વરસનું ? બહુ-બહુ તો સો-બસો વરસનું, અને તે બધું ખેડાણ અત્યાર સુધી આપણી ભાષાઓમાં થયું ન હોવાથી આજને તબક્કે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં વધારે છે. પરંતુ જેમ જેમ આપણી ભાષાઓમાંયે વિજ્ઞાનનું ખેડાણ થતું જશે, તેમ તેમ વિજ્ઞાનની બાબતમાં આપણી બધી ભાષાઓનો અવશ્ય વિકાસ થશે. આમાં કોઈ શક નથી.

આ વસ્તુને જ જરા બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ. એ હકીકત છે કે વિજ્ઞાનનું ખેડાણ અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં વિશેષ ન થયું હોવાથી એ શબ્દો આપણી ભાષાઓમાં આજે નથી. પરંતુ તેવી જ સ્થિતિ અંગ્રેજી ભાષાની બીજાં ક્ષેત્રોમાં છે. મારો જ દાખલો

દઉં. એક વાર બુનિયાદી શિક્ષણ અંગે એક સમિતિ દિલ્હીમાં મળી હતી. ડૉ. ઝાકિરહુસેન વગેરે પણ તેમાં હતા. અંગ્રેજીમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી. શબ્દ આવ્યો, correlation. મેં કહ્યું કે હું ' કોરિલેશન ' જાણતો નથી, પણ હું ' સમવાય ' જાણું છું. અને ' સમવાય ' ને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે, તે હું જાણતો નથી.

' સમવાય ' જાણું છું, કેમ કે તે મારી શિક્ષણની પદ્ધતિ છે. તે બહારથી આવી નથી, મારા જીવન સાથે વણાયેલી છે.

એટલે પછી એ લોકોએ મને કહ્યું કે, તમે ' સમવાય ' નો અંગ્રેજી પર્યાય કહી શકતા ન હો, તો તેનો અર્થ સમજાવી દો. ત્યારે મેં તેમની આગળ ' સમવાય પદ્ધતિ ' ઉપર એક વ્યાખ્યાન જ આપી દીધું. માટીનો ઘડો બન્યો, માટીથી ઘડો જુદો છે કે નહીં ? જો તમે કહેશો કે ' જુદો છે ' , તો હું કહીશ કે મારી માટી મને આપો, અને તમારો ઘડો તમે લઈ જાઓ ! અને ' બંને એક છે ' , એમ જો કહેશો તો હું કહીશ કે જુઓ, પેલી માટી ! તે લો, અને જો બંને એક હોય તો તે માટીમાં પાણી ભરી આપો ! તાત્પર્ય એ કે બંને એક છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, અને જુદા છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને કર્મ જુદાં પણ કહી શકાતાં નથી, અને એક પણ કહી શકાતાં નથી. આ છે, ' સમવાય ' . હવે આ માટે હશે કોઈ અંગ્રેજી શબ્દ, પણ મને તે ક્યાં આવડે છે ?

એટલે કે શબ્દોનું તો એવું છે કે જે ક્ષેત્રમાં ખેડાણ થયું હોય, તે ક્ષેત્રના શબ્દો એ ભાષામાં હોય. અંગ્રેજીમાં વિજ્ઞાનનું ખેડાણ થયું છે એટલે તે અંગેના શબ્દો અને તેની પરિભાષા વગેરે તેમાં છે. પરંતુ જે ક્ષેત્રનું ખેડાણ એમને ત્યાં ઝાઝું નહીં થયું હોય તેના શબ્દો ત્યાં ઓછા જ હશે. દા.ત. અધ્યાત્મનું ખેડાણ આપણે ત્યાં થયું છે, તેટલું ત્યાં નથી થયું. તેથી મને ઘણી વાર થાય છે કે જેઠા કૃષ્ણમૂર્તિનાં વ્યાખ્યાનો લોકો શી રીતે સમજતા હશે ! તેઓ ભારતીય ભાષાઓમાં નહીં, અંગ્રેજીમાં જ વ્યાખ્યાન આપે છે. હવે, જે શબ્દની સાથે વિચાર જોડાયેલો હોય, તેના ખાસ ' કોનોટેશન ' હોય છે. પારકી ભાષાના જે ' કોનોટેશન ' હોય, તે ઘણી વાર આપણા શબ્દના ' કોનોટેશન ' ને મળતા ન પણ આવે. જુઓ ને, અંગ્રેજીમાં માર્ઈન્ડ કહેશો. હવે ' માર્ઈન્ડ ' એટલે તમે શું સમજશો ? આપણે ત્યાં તો કેટલી વિવિધ અર્થઘાયાના શબ્દો છે ! મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, અંતઃકરણ. કેમ કે આપણે ત્યાં અધ્યાત્મનું ક્ષેત્ર ઘણું બધું ખેડાયેલું છે અને દરેક બાબતનો ઘણો સૂક્ષ્મ વિચાર થયેલો છે. એટલે વિવિધ અર્થઘાયાના અનેક શબ્દો બનેલા છે. તેવા શબ્દો અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે તમને અંગ્રેજીમાં નહીં જડે.

મને તો એમ પણ લાગે છે કે માનસશાસ્ત્ર બાબતમાંયે આપણે ત્યાં ઘણું ઊંડું ખેડાણ થયું છે. આપણા શબ્દો જુઓ ! ચિત્તશુદ્ધિ અથવા ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ. અંગ્રેજીમાં આવા શબ્દો નહીં જડે. તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અને સામાજિક ક્ષેત્રે પણ આ જ સ્થિતિ છે કે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે, રાજ્યશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે, તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે, સમાજશાસ્ત્રના

ક્ષેત્રે, રાજ્યશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે જો આપણે અંગ્રેજી ઉપર અવલંબિત રહીશું, તો આપણી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ confused રહેશે, અસ્પષ્ટ રહેશે. અંગ્રેજીમાં તે બધી બાબતોના સૂક્ષ્મ વિચાર માટે પૂરતા શબ્દો નથી.

ટૂંકમાં, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આપણી ભાષાઓમાં પૂરતા શબ્દો ન હોય, તેટલા માત્રથી આપણી ભાષાઓ પૂરતી સમર્થ નથી, એમ માનવું બિલકુલ અવાસ્તવિક છે. આપણી ભાષાઓ તો ઘણી બધી વિકસિત ભાષાઓ છે. આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનનું ખેડાણ જેમ જેમ વધતું જશે, તેમ તેમ તે ક્ષેત્રે પણ આપણી ભાષાઓ સમૃદ્ધ બનતી જશે. અને ત્યાં સુધી આપણે અંગ્રેજી શબ્દો વાપરીશું. તેમાં શું ખોટું છે? તેમાં વળી મુશ્કેલી શી છે? એક ભાગ ઑકસીજન અને બે ભાગ હાઈડ્રોજન મળીને પાણી બને છે, એમ શું કામ ન કહેવાય? એવી જ રીતે 'લાઉડ સ્પીકર' શબ્દ છે. તે આપણા કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદને અસર કર્યા વિના વાક્યરચનામાં બેસતો હોય, તો તે શબ્દ અપનાવી લેવાથી કોઈ નુકસાન નહીં થાય. એવા એવા શબ્દો સીધા અંગ્રેજીમાં જ આપણે ત્યાં પણ ચાલી શકે. મોટર, સ્ટેશન, ટેબલ વગેરે શબ્દો પણ આપણે અપનાવી લઈએ, તો તેમાં કશો વાંધો નથી.

મૂળમાં સમજવાની વાત છે કે શબ્દો તો વધે છે, વ્યવહારથી. એક યંત્રના પુર્જાઓનાં નામ અલગ-અલગ હોય છે. તે યંત્રને સારી રીતે સમજી લેવા માટે આવાં સો-દોઢસો નામો જાણવાં પડે છે. એ નામોથી મોટો શબ્દકોષ બને છે. પણ તેટલા માત્રથી ભાષાની શક્તિ નથી વધતી. એવી જ રીતે કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષામાં ન હોય, તે કાંઈ ભાષાની કમી નથી. એ તો વ્યવહાર વધે છે, તો શબ્દો વધે છે. ખરું જોતાં ભાષાનું અસલ સામર્થ્ય તો ધાતુ-સામર્થ્ય છે. ભાષાની અસલ શક્તિ ધાતુની શક્તિ છે. કઈ ભાષામાં કેટલી ધાતુ છે, તેના પર તેની શક્તિ નિર્ભર છે. વધુમાં વધુ ધાતુ લેટિનમાં છે. અને સંસ્કૃતમાં છે. આપણી ભાષાઓમાં સરખામણીએ ધાતુ ઓછી હશે. પણ તે સંસ્કૃતમાંથી સહેલાઈથી લઈ શકાય છે. એટલે સંસ્કૃત અને આપણી અત્યારની ભાષા બંને મળીને કાંઈ ઓછું સામર્થ્ય આપણી ભાષાઓમાં તમને નહીં જણાય. માટે આપણી ભાષાઓ સમર્થ નથી, એ ખ્યાલ જ તમારા મનમાંથી કાઢી નાખો. આપણી ભાષાઓમાં કોઈ કમી નથી. બલ્કે, આપણી ભાષાઓ તો ઘણી વિકસિત ભાષાઓ છે, સમર્થ ભાષાઓ છે.

તેથી આપણી ભાષાઓમાં આજનો બધો વ્યવહાર થઈ ન શકે, એ વાત જ ખોટી. બલ્કે, બધો જ વ્યવહાર આપણી ભાષાઓમાં જ થવો જોઈએ. વિજ્ઞાન સુધ્ધાં આપણી ભાષાઓ મારફત જ સામાન્ય જનો સુધી પહોંચવું જોઈએ. એ વાત નિશ્ચિત સમજી લેજો કે વિજ્ઞાન જ્યાં સુધી માતૃભાષામાં લોકો સમક્ષ નહીં મુકાય, ત્યાં સુધી તે વ્યાપકપણે ફેલાઈ શકશે નહીં. એટલે તેને આપણી બધી ભાષાઓમાં લાવવું અનિવાર્ય છે.

માટે હું તો તમને કહું છું કે આ બધા શિક્ષિત ને ભણેલા-ગણેલા લોકો આપણી ભાષાઓમાં વિજ્ઞાન નથી, વિજ્ઞાન નથી એવી બૂમો પાડ્યા કરવાને બદલે એવું કરે કે વિજ્ઞાનને આપણી ભાષાઓમાં ઉતારવામાં કાંઈક યોગદાન આપે. અંગ્રેજીમાં વિજ્ઞાનનાં સારાંસારાં પુસ્તકો છે. તે બધાં આપણી ભાષાઓમાં લાવવાં છે. પણ એ દિશામાં કોઈ વિચાર જ નથી થતો. ભારે કષ્ટ ઉઠાવીને અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવે છે. પણ કોઈ બાપ એમ નથી વિચારતો કે જે ભાર મારે ઉપાડવો પડ્યો તે હવે મારાં બાળકોને ન ઉપાડવો પડે. ખરું જોતાં તો જેમણે પોતે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવ્યું, તેમણે વ્રત લેવું જોઈએ કે હું મર્યા પહેલાં એક સારા અંગ્રેજી પુસ્તકનો મારી માતૃભાષામાં અનુવાદ કરીશ. એવો અનુવાદ કર્યા વિના મરવાનો મને અધિકાર નથી. આમ થશે, તો જ આપણા પછીની પેઢી અંગ્રેજીના બોજથી બચશે. પિતૃ-ધર્મનો આ તકાજો છે. આટલું તો બહુ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. તેમાં રાજ્યની મદદ પણ લઈ શકાય. આટલું થાય તો દસેક વરસની અંદર વિજ્ઞાન અંગેનું અંગ્રેજીમાંનું જ્ઞાન આપણી ભાષાઓમાં આવી જાય, અને તે વિશે પછી કોઈને ફરિયાદ કરવાની રહે નહીં.

આ બધું એમનેમ નથી થઈ જતું, તેને માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. આજે ઘણાં ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજી વિના ચાલતું નથી, એમ આપણે જ્યારે કહીએ છીએ, ત્યારે સાથે સાથે એટલો વિચાર નથી કરતા કે અંગ્રેજીને આવું સ્થાન મળ્યું શી રીતે ? કાંઈ આપોઆપ તો નથી મળી ગયું. તે માટે અંગ્રેજોએ કેટલો બધો પુરુષાર્થ કર્યો છે ! તેને લીધે આજે તો સ્થિતિ એ છે કે આપણા પોતાના દેશની ભાષાઓ પણ જો આપણે શીખવી હોય, તો તે અંગ્રેજી મારફત જ શીખવી પડે છે ! ધારો કે મારે બંગલા ભાષા શીખવી છે. તો શું હું એને મરાઠી મારફત કે ગુજરાતી મારફત કે કન્નડ મારફત શીખી શકીશ ? નહીં, કેમ કે મરાઠી-ગુજરાતી-કન્નડમાં મને બંગલા કોષ નહીં મળે. તે અંગ્રેજીમાં મળશે. એટલે પછી મારે અંગ્રેજી મારફત જ બંગલા ભાષા શીખવી પડશે.

એવું જ બહારની ભાષાઓ માટે પણ. વચ્ચે હું ચીની ભાષા શીખતો હતો. તો તેને માટે મારી પાસે જે પુસ્તકો આવ્યાં, તે અંગ્રેજીનાં જ આવ્યાં. એટલે આજે તો અહીંની ને બહારની ભાષાઓ અંગ્રેજી મારફત જ આપણે શીખી શકીએ એવી પરિસ્થિતિ છે, કેમ કે અંગ્રેજી ભાષામાં દરેક ભાષા માટેના કોષ મળી શકે છે. આ કોષ બધા એમનેમ બન્યા હશે ? તેને માટે કેટલી બધી મહેનત એ લોકોએ કરી હશે ! ખૂબ ખૂબ મહેનત કરીને એમણે પોતાની અંગ્રેજી ભાષાને આટલી સંપન્ન બનાવી છે. ત્યારે એમની પાસેથી બોધપાઠ લઈને આપણે પણ ખૂબ મહેનત કરવી જોઈએ અને આપણી ભાષાઓને આ દૃષ્ટિએ પણ સંપન્ન બનાવવી જોઈએ. આવું કાંઈ કરવાને બદલે બસ, અંગ્રેજી વિના ચાલશે નહીં તેનું જ ગાણું ગાયા કરીશું, તો તે ઉચિત નહીં

ગણાય. એ તો આપણા આળસની અને આપણી પુરુષાર્થહીનતાની નિશાની ગણાશે. આપણા ગુલામી માનસની નિશાની ગણાશે. આપણી ભાષાઓને પણ આપણે અંગ્રેજી જેવી સંપત્ર બનાવીએ, એવી ચાનક ભણેલાગણેલાઓને ચઢવી જોઈએ.

પરંતુ ક્યાં છે એવી ચાનક ? તેને માટે તો અધ્યયનશીલ બનવું પડે. વેપારી, એન્જનીયર વગેરે બનવા માટે વિજ્ઞાન વધારવું પડશે. ઉદ્યોગ વધારવા પડશે, વિવિધ સામાજિક શાસ્ત્રો શીખવાં પડશે. આ બધું કરવું પડશે. પરંતુ આજે તો સ્કૂલ-કોલેજ છોડ્યા બાદ આપણું અધ્યયન જ સમાપ્ત થઈ જાય છે ! પછી આ બધું ક્યાંથી થાય ?

એટલે મારું એમ કહેવું છે કે આપણી ભાષાઓ પૂરતી સમર્થ છે એટલું નહીં, અંગ્રેજીની સરખામણીમાં ઘણી બધી વિકસિત પણ છે. તેમાં વિજ્ઞાન વગેરેની જે કમી છે, તેની પૂર્તિ આપણે કરી લેવી જોઈએ અને તે બાબતમાંયે આપણી બધી ભાષાઓને સંપત્ર બનાવી લેવી જોઈએ. તે માટે જબર પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

૪

એક નહીં, અનેક બારી જોઈએ

ઘણા લોકોને એમ લાગે છે કે અંગ્રેજી વગર શિક્ષણ અધૂરું રહી જશે, કારણ કે દુનિયાને માટે તે એક ' વિન્ડો ' - બારી છે. આ વાતમાં કાંઈક તથ્ય છે, તેની ના નહીં. પરંતુ મારું કહેવું એમ છે કે તે ' એક ' બારી છે. બુદ્ધિશાળી લોકો પોતાના ઘરમાં માત્ર એક બારી નથી રાખતા, ચારે દિશામાં અલગ અલગ બારી રાખે છે. ત્યારે ચારેય બાજુનું દર્શન થાય છે. એક જ બારી હમેશાં એક જ બાજુનું દર્શન કરાવશે. અને તે એકાંગી દર્શન હશે.

એવી રીતે તમે જો માત્ર અંગ્રેજીની એક જ બારી રાખશો, તો સર્વાંગી દર્શન નહીં થાય, એક જ અંગનું દર્શન થશે. માત્ર અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ આપણે દુનિયાને જોઈશું, તો આપણને તદ્દન એકાંગી દર્શન થશે. તે સમ્યક્ ને સાચું દર્શન નહીં હોય, ખોટું ને અધૂરું દર્શન હશે. આપણે અંગ્રેજી ભાષાને આધીન થઈ જઈશું અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વિચારવાનો આપણને મોકો નહીં મળે.

તેથી હું તો એમ કહીશ કે આપણે ઓછામાં ઓછી આઠ બારી રાખવી પડશે. માત્ર અંગ્રેજી જ નહીં, દુનિયાની ઓછામાં ઓછી આઠ ભાષા આપણે શીખવી

પડશે. અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્પેનિશ અને રશિયન એ પાંચ યુરોપની, ચીની અને જાપાની એ બે દૂર પૂર્વની, અને એક અરબી ઈરાનથી સીરિયા સુધીના વિસ્તાર માટે. ત્યારે દુનિયાનું સમ્યક્ દર્શન થશે.

એ વાત સાચી છે કે આપણે ત્યાં અંગ્રેજીના શિક્ષણની સગવડ ઘણી સારી છે, એટલે અંગ્રેજી શીખનારા વધારે નીકળશે, બીજી ભાષાના ઓછા નીકળશે. પરંતુ આ આઠ ભાષાના ઉત્તમ જાણકાર આપણે ત્યાં હોવા જોઈએ. તો જ ઠીક ચાલશે. નહીં તો જાણ્યે-અજાણ્યે આપણે ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા તરફ ઢળી જઈશું. આપણે ઈચ્છીએ કે ન ઈચ્છીએ, તોયે આપણું ચિંતન એકાંગી બનશે.

એક વાત બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે કે આપણે જો હંમેશાં અંગ્રેજી ભાષા જ વાંચતાં રહીએ, તો એમની માહિતી, ખબરો વગેરે આપણા ઉપર આક્રમણ કરતી રહેશે અને રશિયામાં, જર્મનીમાં, જાપાનમાં શું ચાલી રહ્યું છે, તેની આપણને ઝાઝી ખબર જ નહીં પડે, અને પડશે તોયે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ પડશે, એટલે તે 'વન-સાઈડેડ' અથવા 'પ્રીજ્યુડાઈસ્ડ' હશે.

અમે જેલમાં હતા, ત્યારે ઘણા લોકો એક પુસ્તક વાચતાં. તેનું નામ હતું, 'ઈનસાઈડ એશિયા'. તેમાં આખાયે એશિયાની માહિતી આપી હતી. ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાના લોકોની એક આદત છે. પંદર-વીસ દિવસમાં જુદા જુદા દેશોમાં ધૂમી વળવું અને તેના વિશે પુસ્તક લખી નાખવું. એવી રીતે આ પુસ્તક પણ પ્રકાશિત થયેલું. એ ઘણું વખણાયું હતું. જેલમાં ઘણા લોકો તે વાંચતા.

તે વાંચીને જેલના મારા સાથીઓ કહેવા લાગ્યા કે ઘણું સુંદર પુસ્તક છે, પણ હિંદુસ્તાન વિશે તેમાં જે લખ્યું છે, તે ખોટું છે. મેં કહ્યું, ભાઈ ! બીજા લોકો પણ આ જ કહેશે. ચીનવાળા કહેશે કે બાકી બધું બરાબર છે, પણ ચીન વિશે જે લખ્યું છે, તે ખોટું છે. અને એવું જ જાપાની પણ કહેશે. તમને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ છે, તેથી તમને ખબર પડી કે હિંદુસ્તાનની જાણકારી એ પુસ્તકમાં બરાબર નથી. ચીન, જાપાન, હિંદી-ચીન વગેરે વિશે તમે જાણતા નથી, તેથી તેમના વિશે જે લખ્યું છે તેને તમે બરાબર માની લો છો.

આને સંસ્કૃતમાં કાલિદાસે 'પરપ્રત્યયનેય બુદ્ધિ' કહી છે. જે બીજાની બુદ્ધિથી વિચારે છે, પોતાનું દિમાગ ચલાવતો નથી. તેની પ્રતીતિ ઉદાર છે, આત્મ-પ્રતીતિ નથી. અંગ્રેજ લોકો ચીન, રશિયા, જાપાન, બધાયના વિશે લખશે. દરેક વિષયમાં તેઓ લખે છે, અને આપણે વાંચતા રહીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે તે બધું બરાબર છે. પણ આમાં આપણે ધોખામાં રહીએ છીએ. અંગ્રેજી મારફત ચીનનું, જાપાનનું, રશિયાનું જ્ઞાન મેળવીશું, તો આપણી આંખ ઉપર એક પરદો રહેશે, જેને લીધે આપણે બરાબર જોઈ નહીં શકીએ. વળી, અંગ્રેજી મારફત ચીનનું

જ્ઞાન મેળવીએ છીએ, તો તેમાં આપણે ચીનને પણ ભારે અન્યાય કરીએ છીએ. તેને આપણે અંગ્રેજોની નજરે જ જોઈએ છીએ, આપણી પોતાની નજરે નહીં.

તેથી આવડા મોટા ભારત દેશ માટે એક જ બારી રાખવામાં હું જોખમ જોઉં છું. એ ખોટું છે. એક બારીથી કામ નહીં ચાલે, અનેક બારી જોઈશે. અને અંગ્રેજોએ કર્યો તેવો સ્વયં પુરુષાર્થ આપણે પણ કરવો પડશે. આપણે દુનિયા ખૂંદવી પડશે. સગી આંખે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડશે. અંગ્રેજોએ પુરુષાર્થ કરીને જે જ્ઞાન-સંચય કર્યો છે, તેનો તે જ્ઞાન-સંચય નહીં ચાલે. અંગ્રેજોએ જેમ જ્ઞાન આપ્યું છે, તેમ કેટલુંક અજ્ઞાન પણ આપ્યું છે, અને કેટલુંક વિપરીત જ્ઞાન પણ આપ્યું છે. તે આપણા કામનું નથી. આપણે જાતે પુરુષાર્થ કરીને સાચું જ્ઞાન મેળવવું પડશે. અને તે માટે માત્ર અંગ્રેજોની એક જ બારી નહીં ચાલે. દુનિયાનું સમ્યક્ દર્શન કરવા બીજી બારીઓ પણ આપણને જોઈશે. અંગ્રેજોની બારી અનેક બારીઓમાંની એક બારી બને, તે ચાલે; પરંતુ તે જ આખી દુનિયાને જોવા - અનુભવવા માટે એકમાત્ર બારી હોય, તે ન ચાલે. જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન મળતું હોય, તે આપણે લેવું જોઈએ. અંગ્રેજો મારફત પણ જ્ઞાન મળતું હશે, તે આપણે જરૂર લઈશું, પરંતુ તે દ્વારા આપણી આંખ ઉપર કોઈ પરદો નહીં આવવા દઈએ.

બીજી વિચારવાની વાત એ છે કે લોકના મનમાં એવો ખોટો ખ્યાલ છે કે અંગ્રેજી આવડ્યું એટલે દુનિયાભરમાં સહેલાઈથી ફરી શકાશે. અંગ્રેજી દુનિયા આખીની ભાષા છે, એ નયો ભ્રમ છે. એ સાવ ભૂલભરેલી માન્યતા છે. દુનિયા અંગ્રેજી કરતાં ઘણી મોટી છે. અંગ્રેજી જાણનારાઓની સંખ્યા દુનિયામાં ૩૦ કરોડ છે, અને દુનિયામાં ૩૦૦ કરોડથી વધારે લોકો છે (૧૯૬૭માં). આના પરથી ખ્યાલમાં આવશે કે દુનિયામાં એવા ઘણા પ્રદેશો છે, જ્યાં અંગ્રેજીના આધારે કામ નહીં ચાલે.

આપણા સતીશકુમાર અને મેનન દુનિયા આખીની પગપાળા યાત્રા કરી આવ્યા. એમને કેટલાયે દેશો અને પ્રદેશો એવા મળ્યા, જ્યાં કોઈ અંગ્રેજી જાણતું નહોતું. ત્યાં એમને દુભાષિયો રાખવો પડ્યો. એના આધારે જેમતેમ કામ ચાલ્યું. મતલબ કે અંગ્રેજી આવડ્યું તો દુનિયાભરમાં જઈ શકીએ છીએ, એવું નથી. માત્ર અંગ્રેજી મારફત આખી દુનિયા સાથે સંપર્ક રાખી શકાશે, એમ માનવું બિલકુલ મૂગજળ સમાન છે. ચીનમાં જઈ અંગ્રેજી બોલીને જુઓ કે કેવો તમાશો થાય છે ! રશિયામાં અંગ્રેજી બોલીને તમાશો જુઓ ! હા, તમે જો મોટાં-મોટાં શહેરોમાં જઈને ત્યાં મોટી-મોટી હોટલોમાં રહીને પાછા આવશો, તો કદાચ તમને ત્યાં અંગ્રેજી જાણનારા-બોલનારા મળી આવશે. પરંતુ રશિયામાં જઈને તમારે ત્યાંના સમાજનું જ્ઞાન મેળવવું હોય, ત્યાંના સમાજ સાથે પ્રેમ-સંબંધ કેળવવો હોય, તો તેમાં અંગ્રેજી તમને કશા ખપમાં નહીં આવે.

ચીન અને હિંદુસ્તાન મળીને અડધી દુનિયા થઈ જાય છે. ચીન સાથે આપણે અંગ્રેજી દ્વારા સંબંધ નહીં રાખી શકીએ. આપણે ચીની ભાષા શીખવી પડશે અને તે લોકોએ હિંદી શીખવી પડશે. ત્યારે આપણા વચ્ચે સંબંધ કેળવાશે. આપણે રશિયા સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરવાનો થશે, તો શું અંગ્રેજીમાં કરીશું ? ચાઇ-એન-લાઈ અહીં આવ્યા હતા. તેઓ એક શબ્દ પણ અંગ્રેજીમાં ન બોલ્યા. બધું ચીની ભાષામાં જ બોલ્યા. ત્યાં સુધી કે એમણે હિંદુસ્તાનને જે સંદેશ આપ્યો, તે પણ ચીનીમાં જ આપ્યો. રશિયાના બુલ્ગાનિને પણ અહીં અંગ્રેજીમાં વ્યાખ્યાન નહોતું આપ્યું. એટલા વાસ્તે સમજવું જોઈએ કે અંગ્રેજીનું સ્થાન ભલે દુનિયામાં મોટું હોય, પરંતુ દુનિયા અંગ્રેજી કરતાંયે ઘણી મોટી છે.

હજી એક વાત છે સમજવાની. ઘણા માને છે કે અંગ્રેજી આવડવું એટલે વિજ્ઞાન આવડી જશે. આ ખ્યાલ પણ ખોટો છે. કેટલુંક વિજ્ઞાન એવું છે, જેને માટે જર્મન શીખવું પડશે. એ વિજ્ઞાનનો વિકાસ જર્મન ભાષામાં થયો છે, અંગ્રેજીમાં નહીં. કેટલુંક વિજ્ઞાન એવું છે, જેનો વિકાસ રશિયન ભાષામાં કે જાપાની ભાષામાં થયો છે, અંગ્રેજીમાં નહીં, તેથી અંગ્રેજી એટલે વિજ્ઞાન એવું સમીકરણ ન બનાવી શકાય. જુદા જુદા વિજ્ઞાન માટે જુદી જુદી ભાષા શીખવી પડશે.

બધું જ જ્ઞાન કાંઈ અંગ્રેજીમાં થોડું પડ્યું છે ? આપણે તો જ્યાં-જ્યાં જ્ઞાન હોય, ત્યાં-ત્યાંથી તે મેળવવું જ રહ્યું. અને તેને માટે જે ભાષામાં તે જ્ઞાન હોય, તે ભાષા પણ આપણે શીખવી જોઈએ. અને દુનિયામાં બધા એવું જ કરતા હોય છે. બહારના લોકો ભારે પરિશ્રમ કરીને અનેક ભાષાઓ શીખે છે. આજે પણ કેવળ જ્ઞાનને માટે સંસ્કૃત જેવી અઘરી ભાષાનું અધ્યયન ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, રશિયા, જર્મની વગેરે અનેક દેશોમાં ચાલી રહ્યું છે. આ બહુ મોટી વાત છે. સંસ્કૃત જેવી અઘરી ભાષાનું અધ્યયન કરવું કાંઈ સહેલું છે ? છતાં કેટલી મહેનત કરીને તેઓ તેનુંયે અધ્યયન કરે છે ! કેમ કે સંસ્કૃત ભાષામાં જે જ્ઞાન છે, તે એમને મેળવવું છે.

સંસ્કૃત અતિ પ્રાચીન ભાષા છે. તેમાં પુષ્કળ સાહિત્ય છે, ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક સાહિત્ય. તેથી તેનું અધ્યયન જુદા જુદા દેશોમાં થઈ રહ્યું છે. અને મને ખાતરી છે કે તે હજીયે વધતું રહેવાનું છે. મને એવી શ્રદ્ધા છે કે ભવિષ્યમાં લોકો એ જ ભાષા વધુ શીખશે, જે ભાષા દુનિયામાં પ્રેમ અને શાંતિની સ્થાપના કરી શકશે. જે ભાષા મારફત શાંતિ અને પ્રેમનો પ્રચાર-પ્રસાર થશે, એ જ ભાષા દુનિયાના લોકો શીખશે.

ટૂંકમાં, આપણે અંગ્રેજીના ઉચિત સ્થાન વિશે સ્વસ્થતાથી વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. વિદેશની ભાષાઓમાં અંગ્રેજી સાથે આપણો વધારે સંપર્ક રહ્યો છે, તેથી આપણે ત્યાં વધારે લોકો અંગ્રેજી જ શીખશે. પરંતુ તેની સાથે સાથે જરૂરિયાત મુજબ દુનિયાની બીજી ભાષાઓ પણ આપણે શીખવી પડશે. દુનિયાના સમ્યક્ દર્શન

માટે અને વિવિધ જ્ઞાન મેળવવા માટે અંગ્રેજી ઉપરાંત બીજી વિદેશી ભાષાઓ પણ આપણે શીખવી પડશે. માત્ર અંગ્રેજીને જ વળગી રહો નહીં ચાલે. અંગ્રેજીની એક બારી ખરી, પણ આપણા ઘરમાં એક નહીં અનેક બારી જોઈએ.

૫

વિવિધતામાં એકતા : ભારતનું મિશન

દરેક દેશની સંસ્કૃતિનું એક ' મિશન ' હોય છે. અમેરિકા, રશિયા કે ચીનનું અનુકરણ કરવું એ આપણું મિશન નથી. આપણું એક આગવું મિશન છે. આ વિશે આપણે સભાન રહેવું ઘટે. ભાષાના સંદર્ભમાં એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે જો આપણે અંગ્રેજીને જ વધુ પડતા વળગી રહીશું, તો આપણું આગવું મિશન પાર પાડી શકીશું નહીં, અને દુનિયામાં એક તટસ્થ દેશ તરીકે પણ રહી શકીશું નહીં.

ભારત જેવો દેશ તમને દુનિયા આખીમાં બીજો નહીં જડે. તમે બીજો એવો એક દેશ તો બતાવો, જેમાં ચૌદ-પંદર આટલી સમર્થ ભાષાઓ ચાલતી હોય ! ચીન બહુ મોટો દેશ છે. પણ ત્યાં કેવળ એક ચીની ભાષા ચાલે છે. થોડો-થોડો પ્રાંતીય ફરક તેમાં છે, પણ તે નજીવો. આપણી કોઈ ભાષામાં બે જુદા જુદા પ્રદેશની બોલીઓમાં હોય તેટલો. બાકી, આખાં ચીનમાં એક જ ભાષા ચાલે છે.

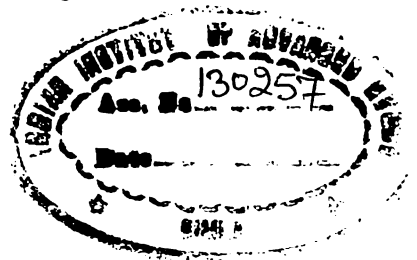
રશિયા બહુ મોટો દેશ છે. ત્યાં પણ મુખ્ય ભાષા રશિયન છે અને અન્ય ભાષાઓ ગૌણ છે. ત્યાં ભાષાઓ ઘણી છે, પણ તે આટલી વિકસિત ભાષાઓ નથી. ભારતમાં તો પ્રત્યેક ભાષા ખાસ્સી વિકસિત થયેલી છે. તમિલ ભાષામાં બે હજાર વરસ પહેલાંનું સાહિત્ય છે. કન્નડમાંયે બારસો વરસ પહેલાંનું સાહિત્ય જોવા મળે છે. આવી વિકસિત ભાષાઓ રશિયામાં નથી, અને ત્યાં રશિયન ભાષાનું જ પ્રભુત્વ છે.

યુરોપ આવડો મોટો છે. પણ કેટલા બધા નાના-નાના દેશોમાં વહેંચાયેલો છે ! ત્યાં ઘણી સમર્થ અને વિકસિત ભાષાઓ છે. પરંતુ આવી બધી ભાષાઓ એક રાષ્ટ્રમાં એકત્ર હોય, એવું રાષ્ટ્ર યુરોપમાં ક્યાં છે ? ત્યાં એક-એક ભાષા અનુસાર અલગ-અલગ પ્રદેશ જ નહીં, અલગ-અલગ રાષ્ટ્ર બન્યાં છે. ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ, સ્વિટઝર્લેન્ડ, ડેન્માર્ક, નોર્વે, સ્વીડન, હોલેન્ડ, વગેરે નાના નાના અલગ દેશો અને એમની અલગ અલગ ભાષાઓ. ત્યાં એક જ ધર્મ છે અને બધી

ભાષાઓ પણ બહુ નજીક-નજીકની જ છે. લિપિ પણ એક જ છે. એ બધા દેશોની સાંસ્કૃતિમાંયે એવો કાંઈ ફરક નથી. દેશો વચ્ચેની સરહદો પણ કૃત્રિમ રીતે ઊભી કરી દેવાઈ છે. વચ્ચે કોઈ પહાડ કે નદી ન હોવાને કારણે એમણે કૃત્રિમ લાઈનો-મેજિનો લાઈન અને સીગફ્રિડ લાઈન જેવી કૃત્રિમ લાઈનો દોરી દીધી છે. અને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્ર બનાવી દીધાં છે. ત્યાં એમની વચ્ચે આપસમાં લડાઈ થાય, તો તે 'ઈન્ટરનેશનલ વોર' - આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધ બની જશે. આપણે ત્યાં ભાષા વગેરેના ઝઘડા ઊભા થાય તો તે દંગા કહેવાશે, ગૃહ-યુદ્ધ કહેવાશે.

યુરોપનું એમણે મજિયારું બજાર બનાવ્યું છે. હજી તેનો મહાસંઘ બનાવવો બાંકી છે. આપણે જેમ લિંક લેંગ્વેજ (કડી-ભાષા) માટે વિચાર કરવો પડે છે, તેમ એમણે પણ કડી-ભાષાનો વિચાર કરવો પડશે. એ બધું વિચારવાનું એમણે હજી બાકી છે. ભાવાત્મક એકતા તો ક્યારે સધાશે, ભગવાન જાણે ! તમે એવી કલ્પના કરી શકો છો કે ક્યારેક કોઈક યાત્રિક મોસ્કોથી વોલ્ગા નદીનું પાણી ઘડામાં ભરીને લંડન જઈ વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાં કે સેંટ પોલના દેવળમાં અભિષેક કરે અને લંડનની તમસા (ટિમ્સ) નદીનું પાણી ભરી જઈને લેનિનના સ્મારક પર તેનો અભિષેક કરે અથવા ત્યાંના સમુદ્રમાં તેને સમર્પિત કરે ? આવી કલ્પનાયે થઈ શકે છે ? જ્યારે આપણે ત્યાં કાશીની ગંગાનું જળ લઈને રામેશ્વરનો અભિષેક કરાય છે અને રામેશ્વરનું જળ લઈને કાશીમાં વિશ્વેશ્વરનો અભિષેક થાય છે. ભાવાત્મક એકતા સેંકડો ને હજારો વરસોની લોકજીવનની આવી પરંપરાઓથી સઘાતી હોય છે. એ દૃષ્ટિએ યુરોપ તો હજી કેટલું બધું પાછળ છે !

યુરોપમાં હજી 'ટ્રાયબલિઝમ' છે. ત્યાં એક એક ભાષાનું એક એક રાષ્ટ્ર બન્યું છે, અને એક રાષ્ટ્રમાંથી બીજા રાષ્ટ્રમાં જવા માટે ત્યાં હજી વીસા જોઈએ છે, પાસપોર્ટ જોઈએ છે. જુઓ, હું અહીં આખા દેશમાં કોઈ પાસપોર્ટ કે વીસા વિના ફરી રહ્યો છું ! એક મોટી સમસ્યા છે જમીનની. એવી સમસ્યાને લઈને હું આખા દેશમાં ફરું છું. તે કાંઈ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ નથી. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ લઈને દુનિયાભરમાં ફરી શકાય. જો કે તેને માટેયે વીસા કે પાસપોર્ટ તો જોઈએ. પરંતુ આ તો આર્થિક ક્રાંતિનો કાર્યક્રમ. આવો ભૂમિ-સમસ્યાનો મોટો કાર્યક્રમ લઈને હું અહીં તમિલનાડુથી અસમ સુધી વિના કશી રોકટોક ફરી શક્યો. હવે જરા વિચાર કરો કે સામ્યવાદના પ્રચાર માટે આવી રીતે મુક્તપણે યુરોપમાં કોઈ ફરી શકશે કે ? અથવા લોકશાહી સમાજવાદ માટે પણ કોઈ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં, ઈંગ્લેન્ડમાંથી રશિયામાં જઈ શકશે કે ? પરંતુ આવો એક કાર્યક્રમ લઈને આપણે ત્યાં એક માણસ દેશ આખામાં સર્વત્ર ઘૂમી વળી શકે છે, લોકો તેનું સાંભળે છે, અને તેનો કાર્યક્રમ ઉપાડી લે છે. શું વિનોબાએ ભારતને એક બનાવ્યું ? એ તો એક હતું જ. ત્યારે વિનોબા આવી રીતે મુક્તપણે ફરી શક્યો.

આ આપણો વૈભવ છે, આ આપણું ગૌરવ છે, આ આપણું મિશન છે. ભાવનાત્મક ઐક્યનો આ એક એવો આદર્શ દાખલો છે, જેનું અનુકરણ દુનિયા આખીએ કરવું પડશે, જો દુનિયામાં શાંતિ ને સમૃદ્ધિ લાવવી હશે તો. આવી રીતે અનેક વિકસિત ભાષાઓને એક રાષ્ટ્રમાં એકત્રિત રાખવાનો પ્રયોગ દુનિયામાં કેવળ ભારતે કર્યો છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો ભારત રાજકીય દૃષ્ટિએ ઘણું આગળ છે. અનેક સમર્થ ભાષાઓનું એક રાષ્ટ્ર બનાવવાની વાત શીખવામાં યુરોપને હજી પચાસ વરસ લાગી જશે.

ટૂંકમાં, અનેક ભાષાઓ, અનેક ધર્મો, અનેક જાતિઓ વગેરે એક રાષ્ટ્રમાં સાંકળી લેવાનું ભારતનું મિશન છે. એ એક આગવું મિશન છે, અને તે બાબત આપણે હમેશાં સભાન રહેવું જોઈએ. ભાષાનો વિચાર કરવા બેસીએ, ત્યારે પણ આપણું આ મિશન આપણી નજર સામે રહેવું જોઈએ. જો આપણી ભાષાઓ ઉપર અંગ્રેજી હાવી થઈ જશે, તો આ મિશનને ઘક્કો પહોંચશે. એટલે ખરું જોતાં, ' અંગ્રેજીનું શું સ્થાન ' તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં ' આપણી બધી ભાષાઓનું શું સ્થાન ' - તેનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. આપણે ત્યાં અનેક ભાષાઓ છે, તેને આપણી કમજોરી નહીં, આપણું ગૌરવ માનવું જોઈએ, આપણો વૈભવ માનવો જોઈએ. આપણાં બાળકોને એક કરતાં વધારે ભાષાઓ શીખવી પડે, તેને મોટું ભાગ્ય માનવું જોઈએ.

હવે, મારી જેમ આ બધી ભાષાઓ બધા શીખે, એવું તો ન બને. પરંતુ દરેક જણ પોતાની પડોશી એક ભાષા શીખી લે, એવી અપેક્ષા તો જરૂર બધા પાસેથી રાખી શકાય. હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે અંગ્રેજી ભાષા શીખવામાં જેટલી મહેનત કરવી પડે છે, તેટલી મહેનતમાં તમે હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓ શીખી શકશો. આ મારો પોતાનો અનુભવ છે. હું હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓ શીખ્યો છું. અંગ્રેજી ભાષા પણ જાણું છું. ભાષાઓ શીખવાનો મને મહાવરો છે. હું તમને ખાતરીથી કહી શકું છું કે અંગ્રેજી પાછળ આપણે જેટલી મહેનત કરીએ છીએ, તેટલી મહેનતમાં હિંદુસ્તાનની બધી ભાષા શીખી શકાય તેમ છે.

ભાષા શીખવી એ તો એક વિનોદ છે, ખેલ છે. મનના વિનોદને માટે, આરામ માટે રોજ માત્ર અડધો-પોણો કલાક કાઢો. દક્ષિણ ભારતમાં ચાર ભાષા છે. એમનું ચતુર્વિધ સૌંદર્ય છે. મલયાલમ સુંદર છે. તેમાં ક્રિયાપદ-વિચાર બહુ સહેલો છે. ' પોયી ' એટલે ગયો. હું ગયો, અમે ગયા, તું ગયો, તે ગયો, તે ગઈ, બધા ગયા— બધાને માટે બસ ' પોયી ' એક ક્રિયાપદ. આખોયે ભૂતકાળ ' પોયી ' માં પૂરો. મરાઠી-ગુજરાતીમાં તો પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય પુરુષમાં રૂપ બદલાય. એકવચન-બહુવચનમાં રૂપ બદલાય, પુલ્કિંગ-સ્ત્રીલિંગમાં રૂપ બદલાય પણ અહીં બધું કેવળ ' પોયી '. એવી જ રીતે એક શબ્દમાં વર્તમાનકાળ પૂરો - ' પોકત્રૂ '.

હું જાઉં છું, તે જાય છે, બધા માટે એક જ. અને ' પોકુમ્ ' માં ભવિષ્યકાળ આખો આવી જાય. આમ, ત્રણ શબ્દમાં ત્રણ કાળ સમાપ્ત. મને તો મલયાલમ બહુ જ સહેલી લાગી.

મરાઠી-ગુજરાતીવાળાઓ માટે કદાચ સૌથી સહેલી કન્નડ પડે છે. તેમાં જે પારિભાષિક શબ્દો છે, તે બધા મરાઠી-ગુજરાતીમાંયે ચાલે છે. આપણે તે નવા શીખવા નહીં પડે. તેલુગુની મોટી ખૂબી એ છે કે તે દક્ષિણ અને ઉત્તરનાં ઉચ્ચારણોને જોડી દે છે. ઉત્તર ભારતમાં પક્ષીઓના અવાજનું અનુકરણ કરવું હોય, તો ચૂં ચૂં ચૂં (દન્ત્ય ઉચ્ચારણ) કરવાથી થાય છે, તેલુગુ ભાષા પક્ષીઓ જેવી મધુર લાગે છે. એમ જ લાગે કે જાણે પક્ષી જ બોલી રહ્યું છે. તેલુગુમાં 'નાનૂ ચૂ ચૂ ચુત્રાનુ', એમ કહેવાથી પક્ષીની યાદ આવી જાય કે નહીં ?

હું વેલૂર જેલમાં હતો, ત્યારે દક્ષિણની ચારેય ભાષા એક સાથે શીખતો. ' પાલુ ' અને ' હાલુ '. ' પ ' નો ' હ ' બનાવી દેશો તો કન્નડ થશે, અને ' હ ' નો ' પ ' બનાવશો તો તામિલ થશે. ' પરપ્પન પક્ષી ' અને ' હડપ્પન હક્ષી '. પર્વ એટલે ' હબ્બા ' એ કન્નડ અને ' પબ્બા ' એ તમિલ. તેલુગુવાળા કહેશે, ' પબમ્ '. હું ભાષાનું વિજ્ઞાન જાણું છું, અંગ્રેજીમાં ' પી ' નો ' એચ ' બને છે. જાપાનીઝ ભાષામાં પણ મેં જોયું કે ' પ ' નો ' હ ' અને ' હ ' નો ' પ ' બને છે. આવી યુક્તિઓ શીખી લીધી અને તુલના કરતાં-કરતાં દક્ષિણની ચારેય ભાષા હું એકી સાથે શીખ્યો.

ખરું જોતાં, આ ચાર ભાષા મળીને એક જ ભાષા છે, એમ હું માનું છું. અને બાકીની હિંદુસ્તાનની જેટલી ભાષાઓ છે, તે બધી મળીને એક ભાષા. તે બધી ભાષાઓમાં પણ કેટલા બધા સમાનાર્થ શબ્દો છે ! હિંદીમાં ' મૈ ' કહે છે, અસમિયામાં ' મઈ '. હિંદીમાં ' જાઉં ' ને માટે અસમિયામાં ' જામ '. ' સુંદર ' નું તમિલમાં થશે ' સુંદરમાન ', મલયાલમમાં થશે ' સુંદરમાયા ', કન્નડમાં થશે ' સુંદરવાદા ' અને તેલુગુમાં થશે ' સુંદરમૈના '. ' કપાસ ' ને તમિલમાં કહે છે ' પરુત્તી ', તેલુગુમાં કહે છે ' પત્તી ' અને કન્નડમાં ' પ ' નો ' હ ' થઈને કહેવાશે ' હત્તી '. આમ, ભાષાઓ શીખવી એ પણ મનોવિનોદનો વિષય છે. તેમાં આનંદ આવે છે.

મારું એક સૂચન છે. આપણે ત્યાં અખિલ ભારતીય ભાષાનો એક કોશ બનાવવો જોઈએ. તે કોશમાં ભારતની બધી ભાષામાંના સમાન શબ્દોનો સંગ્રહ કરવો અને જેટલી ભાષાઓમાં તે શબ્દ પ્રચલિત હોય, તેટલો આંકડો તે શબ્દ સામે લખવો. દાખલા તરીકે 'પર્વ' શબ્દ છે. તે કાશ્મીરથી લઈને કન્યાકુમારી સુધી ચાલે છે. એટલે તેની સામે ૧૪ નો આંકડો લખવો. તમિલમાં 'કષ્ટમ્' શબ્દ છે. કષ્ટમ્ એટલે ત્રાસ. ટ્રેનમાં ભીડને લીધે તમિલ લોકો 'કષ્ટમ્ કષ્ટમ્' કહેતા હોય છે.

આવો કોશ બનશે, તો ખ્યાલમાં આવશે કે ભારતમાં કરન્ટ કોઈન—ચલણી સિક્કા જેવા કયા કયા શબ્દો છે. તેવા શબ્દોનો વધુ પ્રચાર કરવો. અંગ્રેજીના શબ્દો પણ તેમાં આવશે. જેમ કે 'ટિકિટ' શબ્દ છે. તેના માટે બીજો શબ્દ બનાવવાની જરૂર નથી. આવા હજાર-બારસો અંગ્રેજી શબ્દ વપરાશમાં છે, તે લઈ લેવા. વપરાશમાં હોય એવા ઉર્દૂ અને ફારસીના શબ્દો પણ લેવા. આ બધા શબ્દોનો એક કોશ બનવો જોઈએ. તો તે ભાષાઓ શીખવામાં ઘણો મદદરૂપ બનશે.

આમ, આપણા શિક્ષણમાં, આપણા વ્યવહારમાં અંગ્રેજીનું શું સ્થાન હોય, તે વિશે વિચાર કરવા બેસીએ, ત્યારે તે વિચાર આવા વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરવો જોઈએ. અંગ્રેજીનું એવું સ્થાન કદાપિ ન હોવું ઘટે જેથી આપણી પોતાની સુવિકસિત ભાષાઓને કોઈ રીતે હાનિ પહોંચે. બલ્કે, આપણી ભાષાઓનો સુચારુપણે વિકાસ થતો રહે અને એમનો પરસ્પરનો નાતો પણ ગાઢ બનતો રહે, એ તરફ આપણું ધ્યાન રહેવું જોઈએ. આવી વિવિધતામાં એકતા એ આપણું મિશન છે, અને તેને આપણે આગળ વધારવાનું છે. અંગ્રેજીને અઘટિત મહત્ત્વ આપી દઈશું, તો આપણે આપણા આ મિશનને છેલ્લે દઈશું.

૬

સ્વસ્થતાથી વિચારી સમગ્ર આયોજન કરીએ

મારું એવું નમ્ર નિવેદન છે કે ભાષાની બાબતમાં બધી બાજુનો ઊંડાણથી વિચાર કરીને સ્વસ્થતાથી સમગ્ર આયોજન કરવું જોઈએ. તેમાં આગ્રહ, ઉગ્રતા કે અભિનિવેશ કામનાં નથી. સર્વાંગી દૃષ્ટિથી અને સમત્વ બુદ્ધિથી આ અંગે નરવો અભિગમ અપનાવવો જોઈએ.

મેં આ અંગે ઘણું ચિંતન કર્યું છે. મેં ઘણી બધી ભાષાઓનો પ્રેમથી અભ્યાસ કર્યો છે. મેં દેશમાં ફરીને પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ જાતે જોઈ છે. આ બધાના આધારે હું આ બાબત મારું મંતવ્ય રજૂ કરું છું.

મનુષ્યને જોવા માટે બે આંખની જરૂર છે, તેમ રાષ્ટ્રનેય બે ભાષાઓ જોઈએ. એક માતૃભાષા એટલે કે પ્રાદેશિક ભાષા અને બીજી રાષ્ટ્રભાષા એટલે કે પરસ્પર વ્યવહારની ભાષા. અને તે આપણા દેશમાં હિંદી જ હોઈ શકે. આમ, માતૃભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા હિંદી એ બે ભાષાનું જ્ઞાન દરેક માણસ માટે અનિવાર્ય મનાવું જોઈએ. રોજબરોજના વ્યવહાર ખાતર આટલું દરેક જણ માટે અનિવાર્ય છે. દરેકને બે આંખની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત, ભગવાન શંકરને ત્રીજું નેત્ર હતું, જે જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહેવાય છે. તેમ આપણનેય જો ત્રીજા નેત્રની જરૂર લાગે, તો સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન લાભદાયી થશે. આપણા દેશમાં આપણી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ જ્ઞાનદૃષ્ટિ માટે સંસ્કૃત જ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.

ત્યાર બાદ અંગ્રેજી તેમજ અન્ય બધી ભાષાઓ યશમાં તરીકે આપણા કામમાં આવશે. યશમાંની જરૂર કાંઈ બધાને પડતી નથી, કેટલાકને પડે છે. એટલું અંગ્રેજીનું અને અન્ય વિદેશી ભાષાઓનું સ્થાન છે. જે પ્રકારનું વાંચવું કે જોવું હોય, તે પ્રકારનાં યશમાં જોઈએ.

આમ, માતૃભાષાના સ્થાનમાં માતૃભાષા રહે, રાષ્ટ્રભાષાના સ્થાનમાં રાષ્ટ્રભાષા રહે, જ્ઞાનભાષાના સ્થાનમાં સંસ્કૃત રહે, અને વિદેશી ભાષાના સ્થાનમાં અન્ય અનેક વિદેશી ભાષાઓ સાથે અંગ્રેજી રહે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજી અવશ્ય થોડી વધુ રહેશે, પણ જગત તરફ જોવા માટે તે જ એકમાત્ર બારી નહીં રહે. તેમ થાય, તો તેમાં ખતરો છે.

મારું એમ માનવું છે કે ભાષાની બાબતમાં સર્વાંગી દૃષ્ટિએ આવું સમગ્ર આયોજન થવું જોઈએ. આવું થશે, તો જ આપણે આપણી સમર્થ ભાષાઓનો તેમજ દેશનો ઉચિત વિકાસ સાધી શકીશું, જગત પ્રત્યે સમ્યક્ દૃષ્ટિ કેળવી શકીશું, અને જગતને આ બાબતમાં આપણે જે આપવાનું છે તે અંગેનું આપણું આગવું મિશન પાર પાડી શકીશું.

શિક્ષણ જો સાર્વત્રિક અને સાર્વજનિક બનાવવું હોય, તો તે માતૃભાષામાં જ અપાવું જોઈએ. નહીં તો તે સમાજમાં ભેદાભેદની દીવાલ ઊભી કરશે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો પણ સાર્વત્રિક અને સાર્વજનિક પ્રચાર-પ્રસાર અને ઉપયોગ માતૃભાષામાં જ થઈ શકશે. નહીં તો જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પણ અમુક દાયરામાં સીમિત રહી જશે. એટલે શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા સિવાય બીજું હોઈ શકે જ નહીં. ખૂબ મહેનત કરીને આપણી બધી ભાષાઓનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન હિંદી જ લઈ શકે તેમ છે. આખા દેશમાં પરસ્પર વ્યવહાર માટે એક સામાન્ય ભાષા જોઈએ તો જેમ 'લિંગુઆ-ફ્રાન્કા' કહે છે, તેમ આપણા દેશમાં 'લિંગુઆ-ઈન્ડિકા' હિંદી રહેશે. અને તે સ્થાન તેને સ્વાભાવિક રીતે મળેલું છે. આ કાંઈ આજની વાત નથી, સેંકડો વરસોથી ચાલી આવી છે. બદરીકેદારથી રામેશ્વરમ્ સુધી યાત્રિકોનું જે આવાગમન રહ્યું, તેને લીધે હિંદીને આ સ્થાન સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલું છે. અને આ જમાનામાં ગાંધીજીએ તેને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન અપાવવા કોશિશ કરી છે.

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી એટલે સાદી સંસ્કૃત અને તેમાં શબ્દના પ્રત્યય હિંદી -

કા, કી, કે વગેરે. મોટા ભાગે સંસ્કૃત શબ્દોવાળી અને હિંદી પ્રત્યયવાળી હિંદી અખિલ ભારતની બોધ-ભાષા બનશે. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે તેનો વિકાસ થતો રહેશે. તે સાગર જેવી હશે. અહીંની બધી ભાષાઓના શબ્દો વગેરે તેમાં ભળતા જશે. હું મરાઠીભાષી છું, તો હિંદી બોલતાં-બોલતાં ક્યારેક મરાઠી શબ્દ પણ વાપરી દઉં છું, ક્યારેક સંસ્કૃત તો ક્યારેક અંગ્રેજી શબ્દ પણ વાપરું છું. ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ હિંદી બોલતા, તેમાંથી કેટલાક ગુજરાતી શબ્દો હિંદીમાં રૂઢ થયા. આમાં કાંઈ નથી બગડતું. આ રીતે ઊલટાની ભાષા સમૃદ્ધ થાય છે. આવી રાષ્ટ્રભાષા એ આપણી સામૂહિક પૂંજી હશે. ધીરે ધીરે તે અખિલ ભારતની એક સાંસ્કૃતિક ભાષા બની જશે. એટલે કે સેવાની ભાષા માતૃભાષા અને સાંસ્કૃતિક ભાષા હિંદી. ભારતની એકાત્મતા સાધવામાં તે ફાળો આપશે.

સંસ્કૃતનો આપણો વારસો પણ સચવાવો જ જોઈએ. સંસ્કૃતનો જેટલો મહિમા છે, એટલો બીજી કોઈ ભાષાનો નથી, તે પ્રાચીન ભાષા છે. તેનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે. એટલે જ આજે વિદેશોમાંયે તેના અધ્યયન માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તેનું અધ્યયન હજી વધવાનું છે. સંસ્કૃત જેવી અઘરી ભાષાનું અધ્યયન કરવું કાંઈ સહેલું છે ? છતાં રશિયા, જર્મની, ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, વગેરે અનેક દેશોમાં આજે સંસ્કૃતનું ખાસ અધ્યયન ચાલે છે. ત્યારે આપણા જ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષા ભુલાઈ જવી ન જોઈએ. વેદ, ઉપનિષદ વગેરેનું જે જ્ઞાન છે, તે લુપ્ત થવું ન જોઈએ.

ત્યાર બાદ અંગ્રેજીને તેનું સમુચિત સ્થાન આપવું જોઈએ. તેનુંયે સારી રીતે અધ્યયન થવું જોઈએ. શિક્ષણનું માધ્યમ તે ન બની શકે. પહેલાં સાત વરસનો અનિવાર્ય શિક્ષણનો જે ગાળો સમસ્ત પ્રજા માટે માનવામાં આવ્યો છે, તેમાંયે અંગ્રેજીને સ્થાન ન આપી શકાય. આપણો વહીવટ પણ અંગ્રેજીમાં ન ચલાવી શકાય. પરંતુ તે સિવાય દુનિયાના સમ્યક્ દર્શન માટે અન્ય વિદેશી ભાષાઓની સાથે અંગ્રેજીની પણ એક બારી અવશ્ય હોવી જોઈએ. અંગ્રેજી સાથે આપણો વધારે સંપર્ક રહ્યો છે, અને અંગ્રેજી શીખવાની સગવડ પણ આપણે ત્યાં વધારે છે, તેથી આપણા માટે અંગ્રેજીની બારી મુખ્ય રહેશે. આપણે ત્યાં વધારે લોકો અંગ્રેજી જ શીખશે. અને તે સારી રીતે શીખવી જોઈએ. પરંતુ અંગ્રેજીને અઘટિત અને પ્રમાણભાન વિનાનું મહત્ત્વ ન મળી જવું જોઈએ.

ઘણી વાર અંગ્રેજીનું ધોરણ બહુ બગડી ગયું છે, તેની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે. તેમાં તથ્ય હોય, તો જે કાંઈ સુધારા-વધારા કરવા જેવા હોય તે જરૂર કરવા જોઈએ. કોઈ પણ ભાષા સરામાં સારી રીતે શીખવાડવી જોઈએ. પરંતુ સાથોસાથ હું એટલું કહું કે અગાઉ અંગ્રેજી વિશેની આપણી જે કલ્પના હતી, તેની તે કલ્પના આજે હવે નહીં ચાલે. ત્યારે જે અંગ્રેજીનું વાતાવરણ હતું, તે આજે ક્યાં છે ? અને ખરું જોતાં, આજે એવું અંગ્રેજીનું વાતાવરણ ફરી આવવું પણ ન જોઈએ. એવું

વાતાવરણ જો પાછું લાવવું હોય, તો જે અંગ્રેજોને તમે ' ક્વિટ ઈન્ડિયા ' (ભારત છોડો) કહ્યું હતું તેને ફરી ' રિટર્ન ટુ ઈન્ડિયા ' (ભારત પાછા પધારો) કહેવું પડે. પરંતુ એવું વાતાવરણ ફરી લાવવાની અને અંગ્રેજીને એવું સ્થાન પાછું આપવાની જરૂર શી છે ? તે વખતે પણ અંગ્રેજીને અઘટિત સ્થાન જ અપાયેલું.

લગભગ દોઢસો વરસ સુધી આપણે ત્યાં અંગ્રેજી-અંગ્રેજી ચાલ્યું. પરંતુ તે દરમ્યાન એવા કેટલા ભારતીય લેખકો નીકળ્યા, જેમનું અંગ્રેજી સાહિત્ય દુનિયામાં ચાલ્યું ? સરોજિની નાયડુ નીકળ્યાં, જેમણે અંગ્રેજીમાં કવિતા લખી. પંડિત નેહરુ નીકળ્યા, જેમને ઉર્દૂ ને હિંદી કરતાં અંગ્રેજી ઘણું સારું આવડતું હતું. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું સાહિત્ય દુનિયામાં ગયું. શ્રી અરવિંદનું ગયું. કદાચ બે-પાંચ બીજા હશે. તો હવેના વાતાવરણમાં તો બહુ ઊંચી કક્ષાનું અંગ્રેજી લખનારા-બોલાનારા ઓછા જ નીકળે છે ! અને હું તો એમ પૂછું કે એવી જરૂર પણ શી છે ? આ દોઢસો વરસમાં કોઈ અંગ્રેજ લેખકે ભારતીય ભાષામાં કોઈ ગ્રંથ લખીને ભારતીય સાહિત્યની શોભા વધારી ? તો પછી આપણા ઉપર એવી કોઈ જવાબદારી આવે છે કે આપણે અંગ્રેજીમાં લખીને મિલ્ટન અને ટેનિસન સાથે હરીફાઈ માંડીએ ?

એટલે મૂળમાં તો આપણો દૃષ્ટિકોણ બદલાવો જોઈએ. આપણે શા માટે અંગ્રેજી શીખવું છે ? શું અંગ્રેજીમાં કવિતા કરવી છે ? સાહિત્ય રચવું છે ? કે થોડી માહિતી મેળવવી છે ? થોડું જ્ઞાન મેળવવું છે ? થોડો વહેવાર ચલાવવો છે ? એક વાર જો આપણા મનમાં આટલી સ્પષ્ટતા થઈ જશે, તો અંગ્રેજી શિક્ષણ વિશેની આપણી અપેક્ષા પણ વિવેકપૂર્વકની રહેશે.

દુનિયા સાથેના સંબંધ માટે પણ આપણને સરસ અંગ્રેજી આવડવું જોઈએ એવા ખ્યાલમાંથીયે હવે છૂટી જવું જોઈએ. એ તદ્દન ખોટો ખ્યાલ છે. એ નર્ચો ભ્રમ છે. બીજા બધા દેશો કોઈ આવા ભ્રમમાં નથી. આ તો ગુલામીના માનસનું જ સૂચક છે. પરદેશીઓ સાથે એમની ભાષામાં વાત કરવાની અપેક્ષા રાખવી, એ પોતાની શક્તિને કુંઠિત કરવા બરાબર છે. આનું પરિણામ એ આવશે કે આપણે આપણા લોકોની બુદ્ધિમત્તાનો ઘણી વાર ઉપયોગ નહીં કરી શકીએ. અંગ્રેજીમાં સરસ બોલી શકનારો અને લખી શકનારો માણસ સરસ ચિંતન કરનારો પણ હોય જ એવું ન પણ બને. અને સરસ ઊંડું ચિંતન કરનારો માણસ સરસ અંગ્રેજી બોલી કે લખી શકતો ન હોય, એવુંયે બને. ધારો કે આપણા દેશમાં કોઈ ચાણક્ય છે, પણ તેને અંગ્રેજીનું જ્ઞાન નથી, તો તેની બુદ્ધિનો લાભ આપણને નહીં મળે. તેથી આ બાબતમાંયે આપણું વલણ બદલાવું જોઈએ. યુનોમાં જઈનેયે આપણે હિંદીમાં બોલી શકીએ, એવું થવું જોઈએ. રશિયા, ચીન, જાપાન વગેરે દેશો શું વિદેશો સાથે અંગ્રેજીમાં વહેવાર કરે છે ? ચાઉ-એન-લાઈ, બુલ્ગાનીન વગેરે આપણે ત્યાં આવેલા, ત્યારે પોતપોતાની માતૃભાષામાં જ બોલેલા. તો પછી આપણે પણ દુનિયા સાથે આપણી ભાષામાં વહેવાર

શું કામ ન કરી શકીએ ? વિદેશમાં ફટાફટ અંગ્રેજી બોલવાથી તમને પ્રતિષ્ઠા મળશે ? કે પછી એમની નજરમાં તમે હીણા ઊતરશો ? એ તમને નિમ્ન કક્ષાના ગણશે ? શાંતિથી વિચારવાની વાત છે.

આ રીતે ભાષાના સવાલ બાબત સ્વસ્થતાથી ને ઊંડાણથી ચારે બાજુનો વિચાર કરીને સમગ્ર આયોજન થવું જોઈએ.

૭

સ્વતંત્ર બનાવે, તે સાચું શિક્ષણ

અહીં એક છોકરો સેવાકાર્યમાં લાગેલો છે, તેમાં તેને બહુ રસ પડે છે. પરંતુ તેનાં માબાપ એમ ઈચ્છે છે કે તે પહેલાં પોતાનું હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું કરે, અને પછી જે કરવું હોય તે કરે, એટલે છોકરો મારી પાસે સલાહ લેવા આવ્યો હતો કે તેણે શું કરવું જોઈએ.

મેં તેને પૂછ્યું કે અત્યાર સુધીના તારા શિક્ષણથી તેં સ્વાવલંબન સાધી લીધું છે ? જો તારું સ્વાવલંબન સઘાઈ ગયું હોય, તો તારે આગળ ભણવાની જરૂર નથી. શિક્ષણથી મૂળમાં તો સ્વાવલંબન સઘાવું જોઈએ. જે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને સ્વાવલંબી બનાવી શકે, તે સાચું શિક્ષણ. મારી દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું આ મુખ્ય ધ્યેય હોવું ઘટે.

આ સ્વાવલંબન એટલે શું ? આજકાલ લોકો આર્થિક રીતે પગભર થવું એવો સ્વાવલંબનનો જે અર્થ કરે છે, તેટલો જ સીમિત અર્થ મારા મનમાં નથી. સ્વાવલંબનનો ઘણો ઊંડો ને વ્યાપક અર્થ મારા મનમાં છે. મારી દૃષ્ટિએ શિક્ષણ દ્વારા ત્રિવિધ સ્વાવલંબન સઘાવું જોઈએ. શિક્ષણમાં કાંઈ ને કાંઈ ઉદ્યોગ શીખવવો જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થી જીવનમાં પગભર થઈ શકે. આનું મહત્ત્વ છે. દરેકે શરીર-પરિશ્રમ કરતાંયે શીખવું જોઈએ. શરીરપરિશ્રમ તો દરેકે કરવો જ જોઈએ. જો બધા કાંઈ ને કાંઈ શરીર-પરિશ્રમ કરતા થઈ જશે, તો સમાજમાં નાહક વર્ગભેદ નહીં ઊભા થાય. અમુક લોકો માથાનું જ કામ કરનારા અને અમુક હાથનું જ કામ કરનારા, એવો રાહુ-કેતુનો સમાજ નહીં ઊભો થાય. દરેકે માથાનું પણ કામ કરવું જોઈએ અને હાથનું પણ કામ કરવું જોઈએ. એટલે શિક્ષણમાં કાંઈ ને કાંઈ હાથનું કામ કરતાં, કાંઈક ઉદ્યોગ કરતાં શીખવવું જ જોઈએ. તેનાથી ઉત્પાદન પણ વધશે, આરોગ્ય પણ વધશે અને એક નિરામય સમાજ નિર્માણ કરવામાં મદદ મળશે. એ પોતે પણ સ્વતંત્ર થશે. તો આવું એક સ્વાવલંબન શિક્ષણ દ્વારા સઘાવું જોઈએ.

પરંતુ આટલું જ પૂરતું નથી. શિક્ષણનું બીજું ધ્યેય એ હોવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીની પ્રજા સ્વયંભૂ બને અને તે સ્વતંત્ર રીતે વિચારતો થાય. આ દૃષ્ટિ જો રહી, તો શિક્ષણનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જશે. આજે શાળા-કોલેજોમાં માહિતી ને જાણકારી તો પુષ્કળ અપાય છે, પણ વિદ્યાર્થીમાં સ્વતંત્રપણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આવે, તે તરફ બહુ ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. જોવું તો એ જોઈએ કે એનામાં સ્વતંત્ર રીતે અધ્યયન કરવાની શક્તિ આવી છે કે નહીં.

આજકાલ વિદ્યાલયોમાં અનેક ભાષાઓ અને અનેક વિષય શીખવવામાં આવે છે. દરેક વાતમાં વિદ્યાર્થીને વરસો સુધી શિક્ષકની મદદની જરૂર પડે છે. ખરું જોતાં, વિદ્યાર્થીને એ રીતની તાલીમ મળવી જોઈએ કે, જેથી વિદ્યાર્થી આગળ જતાં જાતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. દુનિયામાં અનંત જ્ઞાન છે. જો કે જીવન માટે તે અનંત જ્ઞાનની આપણને જરૂર નથી પડતી. તેમ છતાં સારું એવું જ્ઞાન આપણને જોઈતું હોય છે. હવે, એવું જીવનોપયોગી જ્ઞાન શાળા-કોલેજોમાં મળી શકે છે, એમ માનવું સાવ ખોટું છે. જીવનોપયોગી જ્ઞાન તો જીવનમાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. શિક્ષણે તો વિદ્યાર્થીમાં એવું જ્ઞાન મેળવી શકવાની શક્તિ નિર્માણ કરી આપવાની છે. વિદ્યાલયોનું બસ આટલું જ કામ છે. જ્ઞાન મેળવવાની બાબતમાં વિદ્યાર્થીને સ્વાવલંબી બનાવી દેવો.

હજી એક ત્રીજું સ્વાવલંબન પણ જરૂરી છે, જે શિક્ષણ દ્વારા સધાવું જોઈએ. શિક્ષણનું તે પણ એક અંગ બની જવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીને પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર અને પોતાના મન ઉપર કાબૂ રાખતાં શીખવવું જોઈએ. જેમ સ્વતંત્ર રહેવું હોય તો આર્થિક ઉપાર્જનની પરાધીનતા ન જોઈએ, તેમ સ્વતંત્ર રહેવું હોય તો વિકારવશતા પણ ન જોઈએ. જે માણસ પોતાની ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ છે અને પોતાના વિકારોને કાબૂમાં રાખી શકતો નથી, તે સ્વતંત્ર નથી, સ્વાવલંબી નથી. તેથી શિક્ષણનું આ પણ એક અનિવાર્ય અંગ મનાવું જોઈએ, અને તે માટે જીવનમાં સંયમ, વ્રત, સેવા આદિનું પણ શું સ્થાન છે તે વિદ્યાર્થીને શીખવવું જોઈએ. શિક્ષણમાં યોગનું શિક્ષણ પણ આવી જવું જોઈએ.

તો, મારું કહેવું એમ છે કે આવું ત્રિવિધ સ્વાવલંબન સાધી આપે, તે સાચું શિક્ષણ. કહે છે ને કે 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' ! વિદ્યા એ કે જે માણસને મુક્ત કરે. આ ત્રિવિધ સ્વાવલંબન દ્વારા જ આવી મુક્તિ સંભવે.

આ છોકરાનાં માબાપ તેને હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું કરી લેવાનો આગ્રહ શું કામ કરે છે ? એટલા વાસ્તે કે તેમ કરવાથી પછી નોકરી મળી શકે અને તે સ્વતંત્ર રીતે જીવી શકે. પરંતુ વિદ્યા તરફ આટલી સીમિત દૃષ્ટિથી જ જોવું ઠીક નથી. સ્વતંત્રતાનોયે આટલો મર્યાદિત અર્થ કરવો બરાબર નથી. વિદ્યા જીવનની એક મૌલિક વસ્તુ છે. તે માણસની મુક્તિ માટે છે. અને મુક્તિનોયે ઘણો ઊંડો ને વ્યાપક અર્થ છે. જેને સાચી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, તે માણસ સાચા અર્થમાં મુક્ત અને સ્વતંત્ર બને છે.

આ મુક્તિનો વ્યવહારુ અર્થ થશે, ઉપર કહ્યું તેવું ત્રિવિધ સ્વાવલંબન. પોતાના ઉદર-નિર્વાહ માટે બીજા ઉપર આધાર ન રાખવો પડે, તે તેનો પહેલો અર્થ. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે પણ બીજા ઉપર આધાર રાખવાને બદલે તે માટેની સ્વતંત્ર શક્તિ નિર્માણ થાય, તે તેનો બીજો અર્થ. અને માણસમાં પોતાની જાત ઉપર કાબૂ રાખવાની શક્તિ આવે, તે તેનો ત્રીજો અર્થ. ઈન્દ્રિયોને અને મનને વશમાં રાખવાની શક્તિ માણસમાં આવવી જોઈએ.

પરાધીનતા બિલકુલ ન ખપે. શરીરની પરાધીનતા ખોટી છે, મનની પરાધીનતા ખોટી છે, બુદ્ધિની પરાધીનતા ખોટી છે. શરીર પેટના વાસ્તે પરાધીન બને છે. એટલે માણસને પોતાની આજીવિકા મેળવી લેવાનું જ્ઞાન ઉદ્યોગ દ્વારા મળવું જોઈએ. માણસની બુદ્ધિ ચિંતન ને વિચાર કરવામાં સ્વતંત્ર ન હોય તોયે માણસ પરાધીન બને છે. એટલે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની બુદ્ધિ કેળવાવી જોઈએ. આવી રીતે શરીર, મન ને બુદ્ધિ એ ત્રણેયની પરાધીનતામાંથી છુટાશે, ત્યારે મુક્ત માણસ સાચા અર્થમાં મુક્ત બનશે. આવી મુક્તિ મેળવી આપે, તે સાચી વિદ્યા.

માબાપે ચિંતા કરવાની છે, તે આવી વિદ્યા પોતાનાં સંતાનોને મેળવી આપવાની. તો જ એમણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું, એમ કહી શકાશે. તો જ તેઓ પોતાનાં સંતાનોને સુખી ને સંપત્ર કરી શકશે. માત્ર સંતાનોને નોકરી-ધંધો મળી ગયો, એમનાં લગ્ન વગેરે થઈ ગયાં, તેટલા માત્રથી બધું સધાઈ જતું નથી. તેટલા માત્રથી માબાપની ફરજ પૂરી થઈ જતી નથી. તેમણે પોતાનાં સંતાનોને આવું ત્રિવિધ સ્વાવલંબન સાધી આપે એવું શિક્ષણ આપવાનું છે.

સંદર્ભ - સૂચિ

આ પુસ્તિકા નીચેનાં પ્રવચનો પરથી સંકલિત - સંપાદિત કરવામાં આવી છે :

પાકુડ (બિહાર) ૪-૧૨-૫૪	હુબલી (કણાટક) ૨૮-૧-૫૮
તેરુવલી (ઉત્કલ) ૨૦-૮-૫૫	યેલ્લાપુર (કણાટક) ૬-૨-૫૮
માનામરાઈ (તમિલનાડુ) ૧૨-૧-૫૭	ગોકર્ણા (કણાટક) ૧૨-૨-૫૮
મલપ્પુરમ્ (કેરલ) ૨૭-૬-૫૭	કુમદા (કણાટક) ૧૪-૨-૫૮
મૈસૂર (કણાટક) ૨૮-૮-૫૭	'ભૂદાન યજ્ઞ' (સાપ્તાહિક) ૩-૧૧-૬૧
બિડદી (કણાટક) ૧૧-૧૦-૫૭	વર્ધા (મહારાષ્ટ્ર) ૫-૧૧-૬૪
આરસીકેરે (કણાટક) ૮-૧૧-૫૭	પવનાર (મહારાષ્ટ્ર) માર્ચ ૧૯૬૫
હુબલી (કણાટક) ૨૭-૧-૫૮	'ભૂમિપુત્ર' (પાક્ષિક) ૧-૩-૮૬

શિક્ષણનું માધ્યમ

‘પેરન્ટ્સ ફોરમ’ ના ઉપક્રમે એક દિવસનો એક સેમિનાર દિલ્હીમાં થઈ ગયો. વિષય હતો – શિક્ષણનું માધ્યમ શું હોય ? તેમાં વિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રની ઘણી નામાંકિત વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો. આપણા જગ-વિખ્યાત વિજ્ઞાની જયંત નારલીકર, યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનના માજી અધ્યક્ષ યશપાલ, શિક્ષણવિદો અનિલ સદ્ગોપાલ અને કૃષ્ણકુમાર, જાણીતા કલાકાર હબીબ તન્વીર વગેરે મુખ્ય હતા.

સેમિનારમાં મોટા ભાગના વક્તાઓએ એ વાતનો અફસોસ વ્યક્ત કર્યો કે લગભગ એકાદ શ્લોકથી તો દુનિયાભરમાં એવો મત પ્રવર્તે છે કે શિક્ષણનું ઉત્તમ માધ્યમ માતૃભાષા જ હોઈ શકે, અને તેમ છતાં આપણે તે વિશે હજી ચર્ચા કરીએ છીએ ! શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ અપાવું જોઈએ, અને તેમાંયે ખાસ કરીને પ્રાથમિક શાળાના સ્તર સુધી તો શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા સિવાય બીજું હોઈ શકે જ નહીં.

ચર્ચાની શરૂઆત જયંત નારલીકરે કરી. એમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે પ્રાથમિક સ્તરે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ બાળકને તેની માતૃભાષામાં અપાવું જોઈએ. વિજ્ઞાનમાં વિચાર અને વિષયવસ્તુ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં ગ્રહણ થાય, તે અત્યંત મહત્ત્વનું છે, અને બાળક પોતાની માતૃભાષામાં જ આવું આકલન વધારે સારી રીતે કરી શકે છે.

નારલીકરની પોતાની માતૃભાષા મરાઠી છે અને તેમણે વારાણસીની એક હિંદી માધ્યમવાળી શાળામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતાનો અનુભવ વર્ણવતાં એમણે જણાવ્યું કે મરાઠીમાંથી હિંદીમાં સરળતાથી જઈ શકાયું હતું. પાછળથી હાઈસ્કૂલ સ્તરે હિંદીમાંથી અંગ્રેજીમાં જતાં થોડું અઘરું પડ્યું હતું. બાળકો એમની પાસે હસ્તાક્ષર લેવા આવે, તો હસ્તાક્ષર આપવાને બદલે તેઓ એમ કહેતા કે તમે મને એક પોસ્ટકાર્ડ લખજો અને તેમાં એક વૈજ્ઞાનિક સવાલ પૂછજો, જેનો હું જવાબ આપીશ. આવા પત્રોનું પાછળથી એમણે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે – ‘ સાયન્સ થ્રુ પોસ્ટકાર્ડ્સ ’.

આ સંદર્ભમાં નારલીકરે જણાવ્યું કે નિરપવાદપણે એમ જોવા મળ્યું છે કે અંગ્રેજીમાં લખતાં બાળકો કરતાં માતૃભાષામાં લખતાં બાળકોની અભિવ્યક્તિ વધારે સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હોય છે.

યશપાલે મગજનાં થયેલાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોની વાત કરી. બાળકનું મગજ આરંભમાં સ્વર, પ્રતીકો અને અર્થ સાથે જ્ઞાનતંતુઓનો સંબંધ પોતાની માતૃભાષામાં જોડવાનું શરૂ કરે છે. બાળકના મગજનો વિકાસ તેની આસપાસના ભાષાકીય વાતાવરણ સાથે નિર્ણયાત્મક રીતે સંકળાયેલો છે. તેથી બાળકને પોતાની માતૃભાષામાં શીખવા ન દેવું, તે એમની સામેનો બહુ મોટો ગુનો છે.

યશપાલે ડેનમાર્કનો દાખલો આપ્યો. ત્યાં પણ શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન આવેલો. એમણે ડેનિશને બદલે અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ થોડા જ અનુભવે એમને જણાયું કે આ બરાબર નથી. તેથી તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે શાળાના કમ સે કમ પહેલાં ચાર વરસના શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા સિવાય બીજું હોઈ જ શકે નહીં. યશપાલે એક મુદ્દો એ પણ ભારપૂર્વક કહ્યો કે ખરેખરા શિક્ષણ માટે માતૃભાષા અત્યંત અગત્યની છે, કેમ કે તે બાળકમાં આત્મશિક્ષણનો વિકાસ કરે છે.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્રના કર્મશીલ રોહિત ધંકારે પણ યશપાલનાં મંતવ્યોનું સમર્થન કર્યું. એમણે રાજસ્થાનનાં કેટલાંક બાળકોનો દાખલો આપ્યો. પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાની માતૃભાષામાં લઈને તેઓ આગળ ગયાં તો તેમને કોઈ મુશ્કેલી ન પડી. શાળામાં તેઓ હમેશાં આગળ રહેતાં.

અનિલ સદ્ગોપાલ 'લોકો માટેનું વિજ્ઞાન' આંદોલન ચલાવે છે. એમણે પોતાના ઘણા અનુભવો કહ્યા. હોશંગાબાદમાં બુંદેલીભાષી બાળકોને વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોનાં તારણો હિંદીમાં નહીં પણ એમની પોતાની જ બોલીમાં નોંધવાનું પ્રોત્સાહન આપીએ છીએ તો પરિણામ ઘણું સારું આવે છે. એમની શક્તિ વધારે ખીલે છે. એમણે ભારે વેદના સાથે જણાવ્યું કે આપણાં બાળકોને એમની માતૃભાષામાં ન ભણાવીને આપણે એક એવું હિંદુસ્તાન ઊભું કર્યું છે, કે જેમાં આપણે આપણી ટેકનોલોજી જાતે 'સર્જવા' ને બદલે બહારથી 'ઉદાર' લઈએ છીએ !

કોમ્પ્યુટર વિજ્ઞાની જગમોહનસિંહે પણ માતૃભાષાના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો. એમણે કહ્યું કે ભાષા માણસના વિકાસ માટે છે, નહીં કે માણસ ઉપર આધિપત્ય જમાવવા માટે.

કૃષ્ણકુમારે કહ્યું કે છેલ્લાં સોએક વરસમાં અનેક અભ્યાસો થયા છે. દરેકનું તારણ એ જ છે કે શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ અપાવું જોઈએ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મહાત્મા ગાંધી અને બીજા અનેકોએ વારંવાર આ વાતને ઘૂંટી છે. તેમ છતાં અંગ્રેજોનું ચલણ વધતું જાય છે અને અંગ્રેજી માધ્યમનો પણ પ્રસાર વધતો રહે છે, તેનું કારણ શૈક્ષણિક નહીં પણ સામાજિક - રાજકીય છે. સમાજનો ઉચ્ચ કહેવાતો અને રાજકીય વગ ધરાવતો વર્ગ દેશને એ દિશામાં ખેંચી જઈ રહ્યો છે. એમણે સૂચવ્યું કે આઈ.આઈ.ટી. તેમજ અન્ય ઉચ્ચ કક્ષાની સંસ્થાઓની પ્રવેશ-પરીક્ષામાં એક વિજ્ઞાનનું પેપર માતૃભાષામાં ફરજિયાત હોવું જોઈએ.

ફ્રાન્સિસ ફેન્દમે એ વાત તરફ ધ્યાન દોર્યું કે દેશમાં અત્યારે માત્ર ૩ ટકા બાળકો અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણે છે, જ્યારે ૯૭ ટકા બાળકો માતૃભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષામાં જ શિક્ષણ લઈ રહ્યાં છે.

('ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' - તા. ૨૫-૧-૯૬માં આવેલ કુસુમ જૈનના અહેવાલ પરથી)

ગુજરાતીમાં બોલો !

થોડા સમય પહેલાં વડોદરા જવાનું થયું અને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ, યુવાનો તથા ઘાગાચ રસ ધરાવતા નાગરિકો સાથે વિજ્ઞાન તથા બ્રહ્માંડ વિષે ઘણા મજાના વાર્તાલાપો થયા.

પરંતુ એ બધામાં, પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગાળેલી એક બપોરના બેએક કલાક મારે માટે અત્યંત યાદગાર બની ગયા. તેમણે મને આજના ગુજરાતની શિક્ષણ-પદ્ધતિ વિષે વિચારતો કરી દીધો. આમ તો મારે થોડી વિશ્વ-વિજ્ઞાનની વાતો કરીને પછી આ નાનાં-મોટાં બાળકો સાથે કંઈક પ્રશ્નોત્તરી કરવાની હતી, પણ તેમાં ઘટના એવી બની કે મને પોતાને જ અનેક પ્રશ્નો થયા. તે બધાના જવાબ તો મને હજુ મળ્યા નથી અને આથી જ સૌની સાથે તે વિષે વાત કરવા જેવું લાગે છે.

મૂળ વાત એમ બની કે થોડા પ્રાથમિક પરિચય પછી તારાઓ, સૂર્ય, ગ્રહમાળા વગેરે વિષે મેં વાત શરૂ કરી. સ્વાભાવિક રીતે જ ગુજરાતીમાં હું બોલતો હતો, વિદ્યાર્થીઓ આનંદથી સાંભળતા હતા, પાછળ છોલ્લે તેમના કેટલાક શિક્ષકો પણ બેઠા હતા. તેઓ જુદી જુદી શાળાઓમાંથી બાળકોને લઈને ત્યાંના વિજ્ઞાનકેન્દ્રમાં આવ્યા હતા.

બધું બરાબર ચાલતું હતું અને વચ્ચે વચ્ચે તારા-નક્ષત્રો વગેરે વિષે જરૂર જણાય ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દો પણ હું કહેતો જતો હતો, જેથી ભવિષ્યને માટે વધુ અભ્યાસ કરનારને તે ઉપયોગી થાય. ત્યાં થોડી વારમાં જ પાછળથી એક શિક્ષક મારી પાસે આવ્યા અને મને વચ્ચે જ અટકાવીને કહેવા લાગ્યા : ‘સાહેબ, અંગ્રેજીમાં જ આખી વાત કરો ને ! આવી બધી વાત તો અંગ્રેજીમાં જ બરાબર થાય ને !’

મેં તરત વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે જુઓ મને આવી વિનંતિ મળી છે, મને કોઈ વાંધો નથી, ચાલો અંગ્રેજીમાં વાત કરીએ. અને મેં ભાષા બદલી ને ફરી વાતનો તંતુ સાંધ્યો. તેમાં હજુ માંડ ત્રણ-ચાર મિનિટ ગઈ હશે ત્યાં તો આગળ બેઠેલી દસ-બાર વર્ષની બાળા જોરથી બોલી ઊઠી : ‘હાય, આમાં તો કાંઈ સમજાતું નથી ! પહેલાં ગુજરાતીમાં કેવી સરસ સમજ પડતી’તી, સાહેબ, ગુજરાતીમાં જ બોલો ને, પ્લીઝ !’

હવે ન સમજવાનો અને મૂઝાવાનો વારો મારો હતો ! મેં કહ્યું : ‘જુઓ મિત્રો, મને તો ગુજરાતીમાં બોલવાનું ગમશે - ગમે જ છે ખાસ કરીને ગુજરાતમાં. પણ આ શિક્ષકે કહ્યું અંગ્રેજીનું. તો થોડું અંગ્રેજી મને પણ આવડે છે આથી તેનો પણ વાંધો નથી.

આશરે બસો-સવાબસો વિદ્યાર્થીઓ અને આઠ-દસ શિક્ષકો હશે — બધા જ શાંત થઈ ગયા. વળી કોઈ આવીને મને ધીરેથી કહી ગયું કે આમાં અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ છે. મેં વિદ્યાર્થીઓને જ પૂછ્યું : ‘ગુજરાતીમાં જ વાત ચાલુ રાખવી તેમ ઈચ્છનારાઓ હાથ ઊંચા કરો’ અને ઘણા બધા હાથ ઊંચા થયા. પછી અંગ્રેજીનું પૂછ્યું તો થોડા જ હાથ ઊંચા થયા. છેવટે આમાંથી કેટલા વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી શાળામાંથી આવે છે તે પૂછતાં તો તે ઘણાય અડધા જેટલા હતા, કે કદાચ એથી વધુ.

પણ હવે બ્રહ્માંડની વાતમાંથી હટીને મારું પોતાનું મગજ જ આ ભાષાના પ્રશ્નમાં લાગી ગયું હતું ! આથી જરા સંશોધન કરવા મેં વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું : ‘તમારામાંથી ઘણાય અંગ્રેજી શાળાઓમાં ભાગે છે, તે ભલે ભાગતા પણ મને એ વાત કરો કે તમારામાંથી ઘરમાં,

તમારાં માતા-પિતા સાથે કેટલા અંગ્રેજીમાં વાત કરે છે ?' ત્યારે એક ચબરાક્રિયો વળી જોરથી બોલી ડીક્યો : 'સાહેબ, ઘરમાં તો ગુજરાતી જ બોલીએ ને !' મેં કહ્યું : 'એમ નહીં, હાથ ડિંચા કરો...' ત્યારે એક જ હાથ ડિંચો થયો, બધાની નવાઈ વચ્ચે, અને એ છોકરો કહે કે મારા પપ્પાએ નિયમ કર્યો છે કે તેમની સાથે મારે અંગ્રેજીમાં જ બોલવાનું, મારું અંગ્રેજી સુધરે એટલા માટે. મેં તરત પ્રશ્ન કર્યો : 'પણ મમ્મી સાથે ?' અને જવાબ હતો : 'એ તો ગુજરાતી જ હોય ને !'

ભાષાની આવી ચર્ચા થશે તેવી કોઈની ધારણા નહોતી - વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, અમારામાંના અધ્યક્ષ કે બીજા વિદ્વાન મહેમાનોની ! સાવ શાંતિ છવાયેલી હતી. મેં શિક્ષકો તરફ જોઈને કહ્યું : 'બાળકોને પસંદ છે તો ગુજરાતીમાં જ વાત ચાલવા દો ને. પછી એવું હશે તો છેલ્લે થોડું અંગ્રેજી પણ બોલી દઈશું, તમારા સંતોષ માટે !'

આ સભા તો એ દિવસે પછી સરસ પૂરી થઈ, પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ મારા માટે અને કદાચ આપણા બધાના માટે અનેક પ્રશ્નો છોડતી ગઈ છે. આ સંદર્ભે ત્યાંના મિત્રોએ પછી કહ્યું કે : 'અમારે વડોદરામાં આવી અંગ્રેજી-ગુજરાતીની મારામારી તો ચાલ્યા જ કરે હંમેશાં.' પરંતુ આ ઘટના વિષે ધ્યાનથી વિચારીએ તો તે આજના ગુજરાતમાં બધે વધતા-ઓછા અંશે આવી પરિસ્થિતિ હશે, તે વિષે સૂચક માહિતી આપી જાય છે. આપણી આજની શિક્ષણ-પદ્ધતિ, આપણી મનોદેશા, શાળાઓ તથા શિક્ષકોની સ્થિતિ તથા તૈયારી વિષે આ ઘટનામાંથી સંકેતો મળે છે.

બાળકનો જન્મ થાય પછી એકાદ-બે વર્ષ તેને કડવાટ-કડુ-કરિયાતું પાવાનો આપણે ત્યાં રિવાજ છે. પરંતુ એ તો આરોગ્યપ્રદ છે. આ જ બાળક થોડું મોટું થાય અને શાળાએ, બાળમંદિરે જતું થાય કે તરત તેને સમાજ, શાળાઓ, શિક્ષકો અને મા-બાપ પોતે પણ માતૃભાષાનું અમૃતરૂપી ધાવાણ છોડાવીને પરભાષાનો કડવાટ પિવડાવવા શા માટે તૈયાર થઈ જાય છે ? હજુ તો બાળક પાંચ-છ વર્ષનું માંડ થાય ન થાય ત્યાં એકદમ તેને અંગ્રેજી એ, બી, સી, ડી શીખવી દેવા માટે ઘરે ઘરમાં કેમ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ રચાય છે ? જે 'કેટ', 'બેટ', 'મન્કી' અને એવા બીજા શબ્દો શીખવવામાં ચાર-પાંચ વર્ષના બાળકને થોડી વાર પણ લાગે તો તેના 'એડમિશન'નું શું થશે એ ભયથી સર્જતી ભયંકર તાણ, ફફડાટ અને માતા-પિતાના ચકળવકળ ચહેરાઓ કોણે નહિ જોયા હોય ?

આ બધી પરિસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આપણા ગુજરાતી સમાજમાં અને ગુજરાતનાં શહેર-ગામોમાં એવો અતિ વ્યાપક ખ્યાલ અને માન્યતા છે કે જીવનમાં, સમાજમાં અને કારકિર્દીમાં સફળ થવું હોય તો અંગ્રેજી, અંગ્રેજી અને બસ અંગ્રેજી ભાષા જ જોઈએ. અને એ નહિ હોય તો આપણે ત્યાંની કાઠિયાવાડી બોલીમાં કહીએ તો 'મરાઈ જશું'. આમ આપણો આખો સમાજ જાણે એક પ્રકારની ભય ભરેલી તાણ-નર્વસ સ્થિતિમાં જીવી રહ્યો છે એમ કહીએ તો વધારે પડતું નહિ કહેવાય, એવું મને તો જણાય છે. આ સાથે જ એ પણ યાદ આવી જાય છે કે અમે શાળામાં ભણતા ત્યારે, દાયકાઓ પહેલાં પણ, આ પ્રશ્ન આવી જ ઉગ્રતા અને લાગણીઓની લડાઈ સાથે ચર્ચાતો. એ સમયે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રાધ્યાપક શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ માતૃભાષાની વાત કરવામાં એવા વગોવાયેલા કે ગુજરાતી માધ્યમને 'મગન માધ્યમ'નું નામ અપાયેલું !

પરંતુ શું આ માન્યતા અને ખ્યાલ સાચો છે ? એનો જવાબ મેળવવા તો વિજ્ઞાનીઓ,

બાળ-માનસશાસ્ત્રીઓ, ભાષા-શાસ્ત્રીઓ, કેળવણીકારો તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની સલાહ, અભિપ્રાય જરૂર લેવા-સમજવા જોઈએ.

પણ એ વાતને હમણાં એક બાબુ રાખીને પહેલાં તો મને એ જ પુછવાનું મન થાય છે કે આ પરિસ્થિતિમાં ચાર-પાંચ વર્ષના કુમળા બાળકની શી દશા અને પરિસ્થિતિ થાય છે એનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે ? દોઢ-બે વર્ષની વય થતાં થોડું થોડું સમજાણું થતું જતું બાળક પોતાના કાકા-કાકી, મામા-મામી, દાદા-દાદી, ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા આ બધાં તથા આસપાસના આડોશી-પાડોશી તથા સમાજમાંથી હર્ષ, શોક, સુખ, દુઃખ, આનંદ, ભય, પ્રેમ, ગુસ્સો અને આવી અનેકવિધ લાગણીઓ, માહિતી, જ્ઞાનનાં સ્પંદનો ઝીલતું મોટું થતું જાય છે અને તેની મન, બુદ્ધિ, અંતઃકરણની ક્ષિતિજો ધીમે ધીમે વિકસતી જાય છે. આ બાબત ગુજરાતના કોઈ સામાન્ય ગામ કે શહેરમાં વસતા બાળકની જેમ ભારતના અન્ય પ્રદેશોને પણ લાગુ પડે છે.

એકસોમાંથી પંચાણું-અઠાણું ટકા તો બાળકની આબુબાબુ સ્વાભાવિક જ તેની માતૃભાષાનું વાતાવરણ હોય છે અને વધારામાં હિન્દી, અંગ્રેજી ભાષાઓના આપણા પોતાના બની ગયા હોય તેવા કેટલાક શબ્દો.

હવે તે ચાર-પાંચ વર્ષનું થતાં જ એક જુદી જ ભાષા (અંગ્રેજી)ની કેટલીક રંગબેરંગી કે સાવ સાદી પુસ્તિકાઓ તેની સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે ! અચાનક જ તેમાંથી તેણે 'કંઈક કરી લેવાનું છે', 'શીખી' લેવાનું છે, 'સિદ્ધ કરી લેવાનું છે' એવી વાત એ જ માતા-પિતા ક્યારેક આગ્રહ કે ક્યારેક થોડા ગુસ્સા સાથે કરવા લાગે છે જે પહેલાં અતિ પ્રેમાળ અને દેવદૂત જેવા દેખાતાં હતાં ! જે સમાજ, વાતાવરણમાં તે ઊછર્યું છે તેનાથી કંઈક જુદી જ વાત આ થવા લાગી છે. ઘણા બધા કિસ્સાઓમાં તો બાળક તથા માતા-પિતા આ બંને પક્ષે એક અત્યંત મનોવેદનામય પરિસ્થિતિ પણ આમાંથી સર્જાય છે.

સાચી હકીકત તો એ છે કે મોટા ભાગનાં બાળકોનો ઘણો સમય, અનેક વર્ષો, આ નવી પરિસ્થિતિ સાથે સંતુલન સાધવામાં જ પસાર થઈ જાય છે. બાળપણનો આ એક એવો સમય છે જેમાં, બાળ-મનોવિજ્ઞાનના નિષ્ણાતોના કહેવા પ્રમાણે અને સામાન્ય અનુભવથી પણ આપણને બધાને પણ ખબર છે તે પ્રમાણે બાળક વધુમાં વધુ ગતિથી નવી નવી વાતો અને જ્ઞાન મેળવતું-શીખતું હોય છે. બરાબર આ જ સમયે તેને માતૃભાષા, જેનાથી તે પોતાના અત્યાર સુધીના અનુભવોથી પૂર્ણ પરિચિત થઈ ચૂક્યું છે અને પોતાની અભિવ્યક્તિ સાધી ચૂક્યું છે, તેનાથી તેને વિખટ્ટું પાડી દેવાનો પ્રયત્ન અને કાર્ય શરૂ થાય છે. મોટા ભાગના કિસ્સામાં બાળકને આ નવો અનુભવ ભયજનક જ જણાય છે અને તેની રચનાત્મક શક્તિઓ ગૂંચળાઈને તેની નવું નવું શીખવાની ગતિ ધીમી પડી જાય છે.

તેમાંથી સૌથી વધુ ફૂરતાપૂર્ણ વાત તો એ થાય છે કે જેમાં આજની ક્ષણ સુધી તે હસતું-રડતું, ખાતું-પીતું, નાચતું-ગાતું હતું તે તેની સમક્ષની માતૃભાષા તો હલકી-નબળી છે તેવી વાત શરૂ થાય છે ! કોઈ ફેશનપરેડમાંથી હાજર કરાયેલી સુંદરીની જેમ, તે સ્વરૂપે અંગ્રેજી ભાષા તેની સમક્ષ રજૂ કરાય છે, અને તે જ તેની માતા-માતૃભાષા કરતાં ઉત્તમ, ઉપયોગી, સુંદર, મહાન છે, આવું માનવા-મનાવવા બળજબરી શરૂ થાય છે.

ચાર-પાંચ વર્ષના બાળકની મનોભૂમિકામાં જવાનો પ્રયત્ન કરીને આ વાત વિચારશો

તો તરત સમજાશે. આનું પરિણામ એક જ હોઈ શકે અને હોય છે કે આનાથી તેની સ્વાભાવિક રચનાત્મકતા, કલ્પનાશીલતા પર આઘાત-પ્રહાર થઈ તે કુંડિત થાય છે. આવી ઘટનાના અનેકાનેક દાખલા તમને તમારી જ આસપાસ સરળતાથી જોવા મળી શકશે, મેં તો ઘાગાય જોયા જ છે.

તાજેતરમાં જ યુનેસ્કોએ વિગતવાર વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ પછી એક અહેવાલ બહાર પાડ્યો છે તેમાં જાણાવ્યું છે કે શરૂઆતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ તો બાળકને માતૃભાષામાં જ આપવું જોઈએ, જેના અનેકાનેક ફાયદાઓ છે. અને જે એ ન થાય અને માતૃભાષાથી અન્ય ભાષામાં બાળકનું શિક્ષણ શરૂ કરાય તો તેના ઘાગાય ગેરફાયદા અને નુકસાનો પણ બહાર આવ્યાં છે.

અહીં મૂળ વાત એટલી જ છે કે જે ભાષામાં બાળક જન્મથી સંવેદનો ગ્રહણ કરતું આવ્યું છે તેમાં જ આગળનું શિક્ષણ તેને માટે સરળ-સહજ રહે છે, જ્યારે તેમાં ચાર-પાંચ વર્ષની કુમળી વયે જ ભાષામાં ફેરફાર કરવાથી સ્વાભાવિક જ ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. તમારા કુટુંબમાં બાળકનો જન્મ થાય કે તરત જ ઘરમાં અને આસપાસ પણ બધી વાતચીત, વ્યવહારો અંગ્રેજીમાં જ થવા લાગે તો જરૂર તેનું શાળાનું શિક્ષણ તમે અંગ્રેજીમાં શરૂ કરી શકો. પણ તેમ ન હોય તો અન્ય ભાષામાં શાળાએ મોકલતાં નુકસાન જ છે.

વળી આપણા સમાજમાં વ્યાપક બનતી જતી માન્યતા અને ખ્યાલ જેની આગળ વાત કરી કે જીવનમાં સફળ થવું હોય તો અંગ્રેજીમાં જ શિક્ષણ લેવું અને શરૂ કરવું જોઈએ, એ ખોટી અને પાયા વગરની વાત છે. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે એક વાર માતૃભાષામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ શરૂ થાય અને પાંચો મજબૂત બને, બાળકનું વાંચન તથા અનુભવ થોડા વિશાળ બને પછી અન્ય જરૂરી ભાષાઓ તથા આવડતો તો એ ઘણી વધારે સરળતાથી ગ્રહણ કરી લે છે અને જીવનના સર્વાંગી વિકાસમાં તે વધારે સરળતાથી આગળ વધે છે.

શું ગુજરાતીને ખતમ કરીશું ?

ગુજરાતના કોઈ પણ શહેર-ગામમાં જવાનું અને વિદ્યાર્થીઓ તથા અન્ય નાગરિકોને મળવાનું થાય ત્યારે એક સવાલ અચૂક પુછાય છે : “તમે કઈ ભાષામાં તમારો અભ્યાસ કર્યો ?” જ્યારે હું કહું છું કે હું તો ગુજરાતી માધ્યમમાં જ ભણ્યો છું, ત્યારે મોટા ભાગના લોકો ભારે આશ્ચર્ય અને અચંબો વ્યક્ત કરે છે અને કંઈક આવું કહે છે : “હોય નહિ સાહેબ ! એમાં તો આગળ ‘પ્રગતિ’ કેવી રીતે થાય અને દુનિયામાં ‘આગળ’ કેવી રીતે વધાય ?”

તાજેતરમાં અમદાવાદમાં એક પિતાએ પોતાના પુત્ર વિશે ભારે ચિંતા અને વ્યથા વ્યક્ત કરી : “આને તો અમે ગુજરાતી ‘મિડિયમમાં મૂકી દીધો. હવે તેની આગળની પ્રગતિ અટકી તો નહીં જાય ને ? અંગ્રેજી વિના આનું આગળ શું થશે ?” કંઈક મહાન ભૂલ જીવનમાં કરી નાખી હોય તેવા તેમના હાવભાવ હતા.

આજે મોટા ભાગનાં મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબોમાં એવી પરિસ્થિતિ થવા લાગી છે કે બાળકો ગુજરાતી વાંચતાં અથવા લખતાં અટકી ગયાં છે. જે બાળપણથી જ સીધાં અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં દાખલ થાય તો ગુજરાતી ભાષા સાથે માત્ર બોલચાલની ‘બોલી’ પૂરતો જ સંબંધ રહે તેવું થતું જાય છે. અને માતા-પિતાઓ પણ એવું માનવા લાગ્યાં છે કે આ તો જરૂરી અને અનિવાર્ય છે. જે બાળકને દુનિયામાં આગળ વધવું હોય તો અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં જ મૂકવું પડે તેવી માન્યતા ફેલાઈ છે.

બીજી એક ઘણી વ્યાપક માન્યતા ગુજરાતમાં ફેલાયેલી જેવા મળે છે તે એ છે કે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાત બહાર જવું હોય કે અન્ય ઊંચી પ્રાપ્તિઓ કરવી હોય તો અંગ્રેજીનો 'પ્રોબ્લેમ' નડે છે અને તેનું એક જ સમાધાન છે અને તે અંગ્રેજી માધ્યમમાં કેળવણી અને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા.

હવે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ ભાષાનું કૌવત તે ભાષાના સાહિત્યકારો, કવિઓ અને શિક્ષકો જ હોય છે. તેઓ જ, સામાન્ય પ્રજામાં ભાષા પરત્વેની અભિરુચિ, પ્રેમ અને ઉત્સાહ જગાડીને ભાષા તથા કાવ્ય દ્વારા જીવનનાં કેવાં ગહન પાસાંઓનો સ્પર્શ કરી શકાય છે તેની ઝાંખી કરાવતા હોય છે. પરંતુ આજે તો આપણા મોટા ભાગના કવિ-સાહિત્યકારો પણ, કોઈક અપવાદો હોય તો તેને બાદ કરતાં, ભારે 'વ્યવહારુ' બની ગયા છે તેવું લાગ્યા વિના રહેવું નથી. એકાદ-બે ઉદ્યોગપતિઓ કે એક-બે રાજકારણીઓની મીઠી નજર હોય અને કાંઈક નાની-મોટી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે એટલે ઘણું થયું, 'ગુજરાતીનો ઉદ્ધાર કરવાનું કામ આપણું થોડું છે ?' એવી માનસિકતા જાગ્યા છે. તો વળી કેટલાક એમ વિચારે છે કે આ તો જમાના પ્રમાણે ચાલવું જ પડે, આમાં આપણું શું ગળું, જે ચાલે છે તેમ ચાલવા દો. આપણો 'આદર્શવાદ' ન ચાલે.

હવે આપણે ગુજરાતીઓ તો 'વ્યવહારુ' પ્રજા તરીકે જાણીતા છીએ ! જેમાં 'ફાયદો' થાય તે કામ કરવાનું. કેટલાક સમય પહેલાં ગુજરાત વિશે એક ગુજરાતી છાપાએ પૂર્તિ કાઢેલી તેમાં એક શીર્ષક હતું : "ગુરુ મંત્ર : ધંધાની વાત કરો !" તો પછી એવો પ્રશ્ન ગુજરાતને પૂછી શકાય કે આજના યુગમાં જે હવે ગુજરાતી નકામી થઈ ગઈ હોય તો તેને ટકાવીને શું કામ છે ? ગુજરાતી ભાષા ખતમ થઈ જાય તોયે શો વાંધો ? વળી, જે અંગ્રેજીથી જ આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને નવી પેઢીનું 'કલ્યાણ' થવાનું હોય તો એકાદો કાયદો કરીને બધી જ શાળાઓને ફરજિયાત 'અંગ્રેજી મિડિયમ'માં જ ફેરવી નાખી હોય તો કેવું ? અને આથી પણ આગળ વધીએ તો, જે અંગ્રેજીમાં આટલો બધો ફાયદો હોય તો ગુજરાતી બોલવાનું પણ બંધ કરીને આખા ગુજરાતમાં 'માતૃભાષા' જ અંગ્રેજી કરી નાખીએ તો બધા પ્રશ્નોનું સમાધાન થઈ જાય !

તો આવું બધું કરવા જેવું છે કે કેમ તે હવે વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. નવી પેઢીનાં બાળકો-વિદ્યાર્થીઓ તો કેટલેક અંશે આવી બાબતો અમલમાં મૂકવા જ લાગ્યાં છે. જેમ કે મેં જ્યેં છે કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભાગતાં બે ગુજરાતી બાળકો ઘરમાં ભલે ગુજરાતી બોલતાં હોય, પરંતુ પરસ્પર મળે ત્યારે તો અંગ્રેજીમાં જ એકબીજા સાથે વાતો કરવા લાગે છે. પૂછીએ કે આમ કેમ, ત્યારે તેમનો જવાબ હોય છે કે 'અમને આમ જ ફાવે !' અલબત્ત, મૈત્રી થોડી વધે અને આત્મીયતા થાય પછી આપમેળે થોડું ગુજરાતી વચ્ચે વચ્ચે આવવા લાગે છે.

મારી દષ્ટિએ, આ રીતે વિચારવું અથવા આવી દિશાઓમાં આગળ વધવું તે અત્યંત આત્મઘાતી વલણ છે. 'શા માટે ?' આ પ્રશ્નના અનેક ઉત્તરો અને પાસાંઓ છે, જેના વિશે થોડી વાત કરીએ. તે પછી આજની પરિસ્થિતિનો શો ઉપાય છે તે વિશે પણ કંઈક વિચારીએ, જેથી રચનાત્મક દિશામાં શાં નક્કર પગલાંઓ લઈ શકાય તે વિશે કંઈક સ્પષ્ટતા થાય અને એક કાર્યક્રમની રૂપરેખા બનાવી શકાય.

આજે ગુજરાતની નવી પેઢીનો ગુજરાતી ભાષાના વાચન-લેખન સાથેનો સંબંધ નબળો પડતો જાય છે. તેમાં સૌથી મોટું નુકસાન શું છે તે પહેલાં વિચારીએ. અહીં સર્વ પ્રથમ સમજવાની વાત એ છે કે ગુજરાતી અથવા અન્ય કોઈ ભારતીય ભાષા, પછી તે મરાઠી હોય કે બંગાળી,

હિન્દી હોય કે પંજાબી, તે આ દેશના હજારો વર્ષના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ સાથે આપણો સંબંધ જોડી આપતી હોય છે. આ જ પાના પરના શબ્દોને જરા ઝીણવટથી જોશો તો તરત સમજાશે કે તેમાંના ઘણાથે સંસ્કૃત ભાષા પરથી ઊતરી આવેલા છે, જેમ કે ‘વિચાર’, ‘પ્રથમ’, ‘સ્પષ્ટ’ વગેરે. આથી જ આ ભાષાઓના સાહિત્યમાં તથા કાવ્યમાં ભારતીય વિચારધારા, વેદાંત, તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય, સાંખ્ય તથા અન્ય વિચારધારાઓનાં પ્રતિબિંબ ઝિલાયેલાં છે. અંગ્રેજીને અપનાવી લેવાના ભલે કેટલાક ફાયદાઓ હોય, આજના અર્થશાસ્ત્ર-સમાજશાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અથવા વૈશ્વિક પ્રવાહોને સમજવામાં થોડી વધુ મદદ પણ મળે તેવું બને. પરંતુ આપણી મૂળ ભાષાના ભોગે તે કરવામાં આપણા મૂળ પર જ ધા કરવા જેવી વાત છે અને જીવન જીવવા માટે અતિ ઉપયોગી તેવો એક સમૃદ્ધ વિચાર તથા જ્ઞાનવારસો ખોવાનું તેમાં બને છે.

ઉદાહરણ લઈએ તો, ‘સ્વાસ્થ્ય’ શબ્દ વિશે વિચાર કરો. તેનો સામાન્ય અર્થ આપણે ‘તબિયત સારી હોવી’, ‘તંદુરસ્તી’ કે તેના જેવો કંઈક કરીએ. પરંતુ આ મૂળ શબ્દ તો છે ‘સ્વ’માં ‘સ્થિરતા’. એટલે કે માણસનું મન, બુદ્ધિ, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો આસપાસ-ચોપાસ બહારની દુનિયામાં ભટકવાનું છોડીને પોતાના સ્વરૂપમાં શાંત-સ્થિર થાય ત્યારે જ શરીર તથા મનની સાચી, ઉત્તમ અને આનંદદાયક અવસ્થા પ્રગટે છે. આવી અવસ્થા આ ‘સ્વાસ્થ્ય’ શબ્દ સૂચિત કરે છે. હવે ગુજરાતી વાંચનાર, ભાણનાર તથા માતૃભાષા દ્વારા વિચારનાર બાળક વહેંચુંમોં પહેલાં શબ્દનો સામાન્ય અર્થ અને પછીના એક તબક્કે ઊંડાણવાળો અર્થ જરૂર સમજાશે, તેના દ્વારા તેને જીવન વિશેની એક દૃષ્ટિ પણ પ્રાપ્ત થશે જે આ શબ્દો તથા તેના દ્વારા રચાયેલા સાહિત્યમાં સમાયેલી છે. પરંતુ માત્ર અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ ભાણનાર અને વિચારનાર બાળક તો ‘Health’ અને ‘Fitness’ જેવા ખ્યાલોથી આગળ જ નહીં વધે, જેમાં કોઈ ઊંડાણ અથવા દૃષ્ટિ સમાયેલાં નથી.

આથી આખું બાળક કદાચ ભવિષ્યમાં સંસ્કૃત અથવા અન્ય ભારતીય ભાષા શીખે તો તેને આવો પરિચય થશે, એ પણ મોડો મોડો, અને નહીં તો તે આ વિચાર તથા જ્ઞાનવારસાથી હંમેશને માટે વંચિત જ રહી જશે.

ભારતીય ભાષાઓના આવા અનેકવિધ અતિ સુંદર શબ્દો તથા તેની પાછળ રહેલા વિચારવારસા વિશે, તથા તેમાં સમાયેલી અદ્ભુત અર્થસભરતા વિશે શ્રી અચિન મહેતાએ એક ઘણી ઉપયોગી પુસ્તિકા આપી છે, જેનું શીર્ષક છે ‘આપણી અણમોલ સંપદા’ (યજ્ઞ પ્રકાશન, ૨૦૦૬). આ જોઈ જવા તથા તે વિશે વિચારવા રસ ધરાવતા વાચકોને ખાસ ભલામણ છે. તેના દ્વારા ગુજરાતી ભાષા વિશે આવા નવા અભિગમથી વિચારતા થવાય તેવું છે.

નરસિંહ મહેતાની રચનાઓ અથવા અખા ભગત અને ગંગા સતીનાં પદો-કાવ્યો, તેમાં જે વિચારસમૃદ્ધિ, ગહન છતાંયે સરળ ભાષામાં અપાયેલું તત્ત્વચિંતન તથા સમગ્ર જીવન વિશેનો એક અભિગમ, તે કેવળ અંગ્રેજી ભાણનાર બાળકને કયા અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી મળી શકશે ? આધુનિક જીવનની ભાગદોડમાં તે લાંબા સમય સુધી આ સુંદર વારસાથી વંચિત જ રહેશે અથવા કાયમને માટે ગુમાવશે.

અમારી દીકરીને શાળામાં ભાણતી હતી ત્યારે ફ્રેન્ચ અને મરાઠી આ બંને ભાષાઓ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી. મેં તેને સૂચન કર્યું કે અત્યારે મરાઠી ભાણી લે, ફ્રેન્ચ તો જરૂર પડશે ત્યારે તું શીખી જ લેવાની છે ! અને આજે તેના પરિણામે તે જ્ઞાનેશ્વર ને તુકારામની અદ્ભુત રચનાઓ ને કાવ્યોને યાદ કરે છે.

ગુજરાતી ભાષા સાવ છોડી દઈને કેવળ અંગ્રેજીની પાછળ પડવામાં અને શિક્ષણનું માધ્યમ જ અંગ્રેજી કરવામાં આર્થિક અથવા સામાજિક રીતે કેટલાક ફાયદાઓ હશે, પણ સમગ્ર જીવનની દૃષ્ટિએ તો ઘણા ગેરફાયદાઓ જ છે અને બાળક એક મોટો વારસો તથા સંપદા કાયમને માટે ગુમાવી જ દે છે. સાવ સાદો જ દાખલો લઈએ તો, આપણા દેશમાં થતાં અદ્ભુત અને અતિ સુંદર ઋતુ પરિવર્તનો, ‘વસંત’, ‘શરદ’, ‘શિશિર’, અને આવાં નામોની અંગ્રેજીમાં ભાગતાં કેટલાં બાળકોને ખબર હશે ? અલબત્ત, ‘મધર્સડે’, ‘ફાધર્સડે’ અને ‘વેલેન્ટાઈન્સ ડે’ની તેમને ખબર હોય છે તેનો ગુજરાતી માતા-પિતાઓ આનંદ લઈ શકે !

આજે પણ અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભાગતા વિદ્યાર્થીઓ મળે ત્યારે હું તો તેમને જરૂર કહું છું કે ગુજરાતીમાં ભણીને મેં તો તમારા કરતાં ઘણું વધારે મેળવ્યું છે !

પરંતુ આવી ‘વધુ મેળવવા’ની વાત સાંભળીને તો આપણો ‘વ્યવહારુ’ ગુજરાતી તરત સવાલ પૂછશે : “ભાઈ, મળતું હોય તો તો સારું છે, તો પછી આ બંને બાજુનો ‘ફાયદો’ મળતો હોય તેવો કોઈ ‘વચ્ચેનો’ રસ્તો નહીં હોય ? અમારે તો શું છે કે છોકરાનું ‘ભવિષ્ય’ બનવું જોઈએ !”

તો તેનો જવાબ એ છે કે આવો ‘વચલો’ રસ્તો જરૂર છે, આવો બંને બાજુનો ‘ફાયદો’ મેળવી લેવા જેવો છે જેથી આપણાં બાળકોનું આર્થિક અને સામાજિક ભવિષ્ય પણ બને અને લાંબા ગાળે તેનું જીવન ધન-ધાન્ય અને વિચાર-સંસ્કાર સમૃદ્ધિથી પણ સભર બને. જ્યારે વિદેશોમાં વસતા આપણા લોકો પણ ખાસ મહેનત કરીને પોતાનાં બાળકોને માતૃભાષા શીખવવાની મહેનત કરે છે કે જેથી સંતાનોને જીવનમાં આગળ ટકવા માટેનું એક મોટું બળ અને આધાર મળી રહે, તો આપણે ઘરઆંગણે બેસીને ખોટ શા માટે ખાવી ?

તેમાં, સૌથી પહેલાં તો આપણા ગુજરાતી ભાઈએ અંગ્રેજીનો આટલો બધો ડર અને ‘હાઈ’ સાવ કાઢી નાખવાની જરૂર છે. અંગ્રેજી એવી તે કઈ મોટી વાડીનો મૂળો (કે મૂળી) છે તે એનું નામ પડતાં જ આપણો ‘જણ જેવો જણ’ ગુજરાતી ભાઈડો ‘પાણી-પાણી’ થઈ જાય છે ? જરૂર હોય તો તેટલું શીખી લેવાનું અને વાત ખતમ કરો, આજના જમાનામાં તેનાં સાધન ક્યાં ઓછાં છે ?

પણ નક્કર વાત કરીએ તો, આજના વિજ્ઞાને હવે એ પાકું સાબિત કરી આપ્યું છે કે નાનાં બાળકોની ભાષા શીખવાની શક્તિ ગભ્રબ હોય છે, તેને ત્રણ-ચાર ભાષા શીખતાં તો કાંઈ તકલીફ થતી નથી. આથી બાળક ગુજરાતીમાં ભણે તો તેને અંગ્રેજી નહીં આવડે તેવી ચિંતાની જરાય જરૂર નથી.

ખરી જરૂર એ છે કે આપણી ગુજરાતી શાળાઓએ પહેલા જ ધોરણથી સાદું અંગ્રેજી શીખવવાની શરૂઆત કરી દેવી જોઈએ. બીજું બધું ભણવાનું અને વિષયો ભલે ગુજરાતીમાં જ શીખવાય, એ તો સારું જ છે અને બાળક તેમાં વધુ શીખશે. જો આ કામ વ્યવસ્થિત રીતે અને ધ્યાન આપીને કરીશું તો ચોથા-પાંચમા ધોરણ સુધીમાં તો બાળક એટલું સરસ અંગ્રેજી શીખી જશે કે પછી મા-બાપને કે શિક્ષકને કે બાળકને પોતાને પણ અંગ્રેજીની ચિંતા જ નહીં રહે ! અને સાથે જ માતૃભાષાના અદ્ભુત ફાયદાઓ તો મળશે જ.

અંગ્રેજીને નામે આજે લાખો રૂપિયા પડાવતી આપણી અંગ્રેજી શાળાઓને આપણી ગુજરાતી શાળાઓએ પોતાનું કૌવત, ગુણવત્તા અને સામર્થ્ય વધારીને એવી તો જોરદાર સ્પર્ધા આપવાની જરૂર છે કે તેમને પોતાની 'દુકાનો' બંધ કરવાનો વારો આવે ! સાવ ગરીબ અને મજૂરી કરતાં મા-બાપો પાણ આજે પેટે પાટા બાંધીને અને નિયોવાઈ જઈને આ અંગ્રેજીના વેપારીઓના 'હપ્તા' ભરે છે અને મોટી મોટી ફી ચૂકવે છે, એ શું આપણા બધા માટે શરમની વાત નથી ? આનું કારણ આપણો અંગ્રેજીનો 'ડર' અને ગુલામીની 'માનસિકતા' સિવાય બીજું કશું નથી. શું આ વિશે ગુજરાતનું શાસન, ઉદ્યોગપતિઓ અને જગત નાગરિકોની કોઈ ફરજ નથી ? આપણા 'કવિ-સાહિત્યકારો' તો ભલે બિચારા 'હાથ ઊંચા કરીને' બેસી ગયા હોય 'પાણીમાં', અને તેમને તો 'સરકાર', 'ઉદ્યોગપતિઓ' તથા 'વિદેશી મહેમાનો'નાં અનેક કામોની સાહિત્યસેવા કરવામાં આવાં 'નાનાં કામો' માટે સમય ન મળે તે સમજાય તેવું છે ! પાણ જે પ્રત્યેક શિક્ષક અને જગત નાગરિક આને પોતાનું કામ માની થોડું પાણ પ્રદાન કરે તો આ જરાય અધરું નથી.

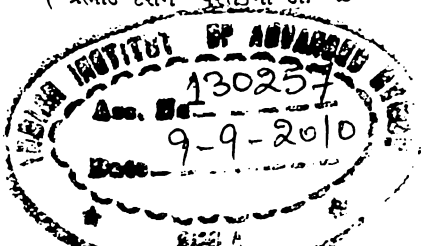
અહીં એ સ્પષ્ટતા કરી દઉં કે અંગ્રેજી ન શીખવું તેવી કોઈ વાત જ નથી. દરેક નવા યુગમાં નવી વાતો શીખવા-સમજવાની હોય છે અને આજના યુગમાં એ જ રીતે સાવ સરળતાથી અંગ્રેજી શીખી લેવાનું છે, નવા જમાનાનાં અનેકવિધ સાધનો, ટીવી, છાપાંઓ વગેરે આપણી મદદમાં છે. આ અધરું કામ નથી જ, તેથી તેનો 'ઈશ્યુ' ને 'પ્રોબ્લેમ' બનાવવાની જરૂર નથી !

ગુજરાતનું શાસન તથા ઉદ્યોગપતિઓ સરળતાથી આ કાર્યમાં મોટી મદદ કરી શકે. ગુજરાતનો દરેક જિલ્લો અથવા તાલુકામાં ગુજરાતી માધ્યમની એક શાળાને 'ઉત્તમ શાળા' તરીકે ગુજરાતની સરકાર દત્તક લઈ શકે. ઉદ્યોગપતિઓ તેમાં પોતાનું અનુદાન અથવા મદદ આપી શકે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની સર્વોચ્ચ સગવડોથી આ શાળાને એવી સુસજ્જ કરાય કે તેમાં 'એડમિશન' માટે ગુજરાતી મા-બાપોની પડાપડી થાય. કેવળ 'સ્ટાફ' પર શાળાના શિક્ષણનો આધાર ન હોય પાણ જગત અને વિદ્વાન નાગરિકોની શિક્ષણકાર્ય માટે નિયમિત મદદ લેવાય. અંગ્રેજી તો પહેલા જ ધોરણથી વિવિધ સાધનોની મદદથી એવું સુંદર શીખવાય કે વિદ્યાર્થીઓ 'અંગ્રેજી મિડિયમ'ને પાણ પાછળ રાખી દે. જે આવી એકસો 'ઉત્તમ શાળાઓ' તૈયાર થાય તો પાણ તેની પ્રેરણા અને ઉદાહરણથી સમગ્ર ગુજરાતના શિક્ષણનું સ્તર અને કેળવણીનો ઢાંચો બદલાઈ જાય.

આ માટે આવશ્યકતા એટલી જ છે કે આ વિશે કાળજીભર્યું ધ્યાન આપીને અતિ વ્યવસ્થિત આયોજન થાય. આની શરૂઆત કરવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અથવા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એક 'વિચાર સત્ર' ગોઠવે, જેમાં જગત નાગરિકો, ઉદ્યોગ તથા શાસન અને સાહિત્ય-વિજ્ઞાનનું પ્રતિનિધિત્વ હોય અને એક સુનિશ્ચિત કાર્યક્રમ આ દિશામાં આગળ વધવા માટે ઘડી શકાય.

શું ગુજરાત આજે પોતાનાં 'ગૌરવ' તથા 'અસ્મિતા' એટલી હદે ખોઈ બેઠું છે કે પોતાની 'ગુજરાતી' માતાને લાત મારીને બાહુની 'અંગ્રેજી' શેઠાણીને પગે પડવા નીકળી પડ્યું છે ? આશા રાખીએ કે 'પાંચ કરોડ' ગુજરાતીઓ આનો ઉત્તર 'અલબત્ત નહિ જ' તેવો એક અવાજે આપે !

('બ્રહ્માંડ દર્શન' પુસ્તકના ડૉ. પંકજ જોષીના લેખ પરથી)

I. I. A. S. LIBRARY

Acc. No.

This book was issued from the library on the date last stamped. It is due back within one month of its date of issue, if not recalled earlier.

CP&SHPS—519.I.I.A.S./2004-25-6-2004-20000.

શિક્ષણમાં અમુક ભાષાના સ્થાન વિશે જ્યારે વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે સમગ્રપણે સમત્વ બુદ્ધિથી વિચાર કરવો જોઈએ. તેમાં આગ્રહ, ઉગ્રતા વગેરે કામનાં નથી.

મેં આ ભાષાના સવાલ અંગે ઘણું ચિંતન કર્યું છે. બધી ભાષાઓ માટે મને અત્યંત આદર છે, પ્રેમ છે. ઘણી બધી ભાષાઓનો અભ્યાસ મેં કર્યો છે. દેશમાં ફરીને પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ મેં જાતે જોઈ છે.

— આ બધાના આધારે મેં મારું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે.

વિનોબા

SABARMATI ASHRAM
002114 Ahmedabad
SHIKSHAN MA ANGREJINU
STHAN (GUJ)
MRP: Rs 10

દસ રૂપિય

Library

IAS, Shimla

GJ 891.474 V 77 S

00130257